

ADEM HANDŽIĆ
(Sarajevo)

KONFESIONALNI SASTAV STANOVNIŠTVA U BOSNI I HERCEGOVINI U PRVIM STOLJEĆIMA OSMANSKE VLADAVINE

Od najstarijih vremena bosanski prostor naseljava slavensko stanovništvo koje je kroz dugu svoju historiju predstavljalo jedinstven bosanski narod, Bošnjake, bez razlike na vjersko ili kakvo drugo opredjeljenje. Poznato je da je od davnina Bosnom bilo zavladao jedno učenje, nazvano *crkva bosanska*, koje je katolička otrodoksija osudila kao krivovjerstvo i poslala franjevce da se bore protiv tog učenja. Za više od jednog stoljeća (prva crkva oko 1340) pa do propasti bosanske države franjevci su podigli više crkava. Protiv dijela tog naroda koji se opirao da prizna katoličku crkvu poduzimane su rigorozne mjere, tako da je veći njegov dio formalno prihvatao katolički zakon. U tome periodu živjelo je pomiješano pravoslavno i katoličko stanovništvo jedino u rubnim područjima, s lijeve strane Drine. Pod osmanskom vlašću islam se počeo širiti među sve tri navedene strukture stanovništva. Tako je u prvo vrijeme narod bio konfesionalno podijeljen na četiri zakona: katolike, bogumile i kriptomile, pravoslavne i muslimane. Međutim, te konfesionalne podjele nisu utjecale na njegovo iskonsko jedinstvo, budući su se sve navedene strukture priznavale samo Bošnjacima. Tako, u službenim popisnim knjigama cijelog osmanskog perioda nalazimo za sve stanovnike Bosne jednako obilježje, Bošnjak, bio to Marko, Jovan ili Ahmed. Od sredine XIX stoljeća, međutim, narodno jedinstvo je razbijeno pod utjecajem propagande bazirane na konfesionalno-kulturnim razlikama, jednih sa istoka, drugih sa zapada, tako da su se od tri konfesije izdiferencirale tri narodnosti: Srbi, Hrvati, kasnije i Muslimani. Nakon vjekovnog zajedničkog i tolerantnog života danas je izmišljena parola da se *više ne može živjeti zajedno*, da se treba podjeliti, većinsko stanovništvo kompletirati, a manjinsko protjerati sa svojih ognjišta, što je za slabe i nenaoružane rezultiralo današnjom katastrofom kakvu svijet nije zapamtio. Po toj svojoj zloj sudbini Bosnu je upoznao cijeli svijet. Da bi ove činjenice bile svakome jasne potrebno je dati historijski pregled tih zbivanja.

I

Crkva bosanska. Kao državna tvorevina Bosna se javlja rano. Oko sredine X stoljeća prvo se spominje kao geografski pojam, a nešto kasnije Bosanci kao stanovnici tog regiona, dok od kraja XII st. Bosna je naziv za državu. Vjersko učenje koje je u Bosni bilo rašireno, poznato kao *bogumilstvo ili patarenstvo* ili *crkva bosanska* bilo je osuđeno kao krivo, heretičko, pa je zbog toga dugi vremenski period napadano pa i silom suzbijano od strane papa i ugarskih papinih legata.

Kako se zna prva vijest o širenju heretičkog učenja u Bosni potječe iz godine 1199, po kojoj je ono bilo uzelo maha da je i sam ban Kulin sa porodicom prihvatio to učenje. Od tada pa sve do propasti bosanske države rimske pape su tretirale Bosnu kao otpadničku državu. Posljedica pritisaka bila je ta da je ban Kulin zajedno sa starješinom *bosanske crkve*, a u prisustvu papinog legata, 8. aprila 1203. godine na Bilinom polju kod Zenice, formalno pristao da se odrekne hereze i prihvatio obaveze u smislu papinih zahtjeva. Međutim, taj sporazum bio je formalan, jer se to učenje i dalje širilo. Za vrijeme Kulina bana bilo se proširilo i na Slavoniju. Papa je konačno poduzeo krstašku akciju protiv Bosne i Slavonije. Riješeno je da se Bosna direktno podvrgne Ugarskoj, čime je ta akcija dobila značaj krstaškog rata, koji je trajao četiri godine. Ban Ninoslav je napustio svoje veze sa rimskom kurijom i stavio se na čelo otpora protiv Rima. Oko 1240. katolički biskup se morao preseliti iz Bosne u Slavoniju, u Đakovo, koje je postalo stalno sjedište bosanske biskupije.

I pored postojeće literature, naša znanja o *crkvi bosanskoj* nisu potpuna. Za kršćansku ortodoksiju predstavljala je heretniško učenje, međutim, prema stanovištu nekih naučnika *bosanska crkva*, i pored odstupanja, nije izlazila iz okvira ortodoksije, nego predstavljala - kako joj ime kaže - posebno bosansko kršćansko učenje na domaćem jeziku za razliku od franjevačke latiništine.

U odnosu na katoličku crkvu *krstjani*, kako ih osmanski izvori nazivaju, smatrali su sebe pravim apostolima. Za njih je svijet počivao na principu *svjetla* i na principu *mraka*. Kao i kršćani vjerovali su u anđele i u sudnji dan, ali nisu priznavali krst kao znak pobožnosti, niti su djecu krstili. Isto tako nisu vjerovali u fizičko proživljavanje ljudi, niti u pretvaranje vina i hljeba u Isusovu krv i meso, kao što su odbijali i ideju Trojstva. *Očenaš* im je bio različit od ostalih kršćana.

Ima naizgled elemenata u njihovom učenju sličnih sa islamskim učenjem. Oni nisu poznavali svećenike u smislu posrednika između Boga i čovjeka, isto kao što ni u islamu nema klera. Bogu su se molili u otvorenoj prirodi ili u jednostavnim prostorijama bez kipova i slika, a molili su se pet puta dnevno i često padali na koljena. Pored drugih blagdana posebno su slavili petak. Njihovo rangiranje vjernika u tri grupe slično je beктаšijskom

rangiranju svojih murida također na tri stepena. U *krstjanskoj* hijerarhiji srećemo se također sa institucijom 12 apostola, isto kao što se u šijskom islamu, odnosno u derviškoj primjeni, srećemo sa 12 imama.

Krstjansko učenje bilo je prošireno na cijelom tom regionu, i među plemstvom i među običnim narodom. Ono je predstavljalo više reakciju na socijalne nepravde, nego li posebnu sektu ili vjeru. Ono je nosilo sobom jednu kulturnu komponentu kojom se kasnije bavio balkanski islam, a to je opiranje kako bizantiniranju tako i latiniziranju južnoslavenskih zemalja.

Akciju protiv *krstjana* započinjū franjevci koji se ovdje spominju od 1291. godine, a prvi njihov samostan bio je podignut 1340. Od tada sve do osmanskog perioda (kroz više od jednog i po stoljeća) franjevci osvajaju teren, podižući svoje samostane i u izrazitijim bogumilskim sredinama. Šireći tako kršćansku nauku franjevci ostaju za cijelo vrijeme jedino katoličko svećenstvo u Bosni. Oni u centralnoj i sjeveroistočnoj Bosni podižu u tom vremenskom rasponu više crkava (samostana) i to u urbanim naseljima, obično u rudarskim kao najznačajnijim. To su u centralnoj Bosni bili: Fojnica, Kreševo, Sutjeska, Visoko, Vranduk i u sjeveroistočnoj Bosni, u kojoj je krstjansko učenje bilo posebno prošireno: Srebrenica, Zvornik, Olovo, Bijeljina, Gornja Tuzla, Modriča i Tešanj. Sve te crkve bilježe domaći i latinski izvori, kao i osmanski službeni popisi. Tako je prostor krstjana već u preosmanskome periodu bio sužen, a u ranom osmanskome periodu evidentni su mjestimično samo posljednji ostaci. Prema tome, na cijelom prostoru središnje i sjeveroistočne Bosne dugu borbu protiv bogumila vodila je jedino katolička crkva.

Dolaskom Osmanlija u Bosnu situacija se mijenja. Promjenom vlasti dolaze dvije izuzetno važne činjenice koje će kasnije stalno određivati sudbinu ovog prostora sve do današnjih dana. Započinju, naime, dva procesa koji će se uporedo razvijati, jedno je pojava nove vjere, islama, a drugo je imigracija novog, stočarskog stanovništva, tzv. *vlah*. Pitanje je kojim redosljedom razmatrati ovu problematiku. Kako "vjera" ostaje jedini pojam koji dijelove ovog istojezičnog naroda međusobno dijeli, treba ići po vjerama. Rečeno je kako je dugo cijelim bosanskim prostorom vladala tzv. *crkva bosanska*, zatim jednim dijelom pobjeđuje kršćanska ortodoksija, a jednim dijelom islam koji se prvobitno širi kako među ostacima pristalica *crkve bosanske* tako i među ostalim stanovništvom, naročito među skorašnjim bogumilima koji nisu dobrovoljno pristupili katoličkoj crkvi (kriptobogumili). Narod je ostajao isti, samo se je u njegovim dijelovima mijenjala vjera. Zatim je došlo do velikog doseljavanja novog stanovništva, što je bilo naročito izraženo u XVI st., a trajalo je i stalno kasnije, koje je i po konfesionalnom priznavanju istočne (pravoslavne) crkve, i po svom ukupnom utjecaju istočne kulture, kao i po načinu svoje ekonomije (stočarstvo) predstavljalo novo poglavlje u historiji Bosne. To doseljavanje toliko je bilo značajno kao da tog stanovništva u Bosni ranije nije ni bilo. Tako se može reći da pojam *vlah* u cjelini odgovara pojmu *pravoslavno*

stanovništvo. Budući da je krstjansko učenje dolaskom osmanske vlasti bilo ugašeno, radi se, dakle, o tri konfesije: katoličkoj, pravoslavnoj i islamskoj. Kako doseljavanje novog stanovništva započinje samim širenjem osmanske vlasti, i kako će se islam širiti i na prostorima koje će naseljavati novo stanovništvo, treba posebno uzeti u razmatranje proces doseljavanja, koje ujedno znači i razmatranje stanja i širenja pravoslavne crkve. Ipak, širenje islama počinje ranije.

II

Muslimani. U okviru jugoslovenske (bosanske) historiografije o širenju islama postoji određena bibliografija koja nije dala definitivna objašnjenja o tome fenomenu, budući se taj proces bitno razlikovao od njegovog toka u drugim jugoslovenskim i balkanskim zemljama. Svi se ti radovi odnose na Bosnu koja je predstavljala specifičnost. Za razliku od drugih oblasti, u Bosni je taj proces bio brži i obuhvatniji, zahvatajući kako malobrojna varoška tako i seoska naselja.

Od kada datiraju muslimani u Bosni? Treba spomenuti da je u susjednoj Ugarskoj, a vjerovatno i u sjevernoj Bosni, islam bio djelomično proširen još davno, od XI do XIII st., kao rezultat trgovačkih veza ili naseljenih muslimanskih plaćenika koji su čuvali državne granice, o čemu pružaju podatke arapski putopisci (Španski arap, Abu Hamid al Garnati, 1080-1170), kao i bizantijski pisci (Jovan Kinam, 1150-1165, Honijat i Mihailo). A kako je sjeveroistočna Bosna bila u okviru Ugarske, postoje indicije da je u toj oblasti islama bilo od ranije. Međutim, islama je u Ugarskoj odavno nestalo (kraj XIII) kao posljedica višekratnih ugarskih zakona sa ciljem pokrštavanja muslimana.¹ Tako je odavno veza bila prekinuta između tih prvih spomena i stvarne pojave islama. Širenje islama u Bosni započelo je tek stupanjem Osmanlija na bosansko tlo, odmah poslije 1435. godine, tj. uspostavljanjem prve stalne pozicije u Vrhbosni, koja je od tada činila dio Bosanskog krajišta. Iz većine nastalih radova se vidi da se pitanje širenja islama ne može odvojeno posmatrati od krstjanskog pitanja, od likvidacije *bosanske crkve*. Takva stanovišta iznošena su uglavnom zato što se nestanak krstjana vremenski podudara sa počecima širenja islama i na osnovu, na izgled, sličnih etičkih elemenata između *crkve bosanske* i islama. Međutim, rasvjetljavanje društveno-političkih prilika koje su uslovile masovnije širenje islama u Bosni ostale su u tim radovima u drugom planu.²

¹ Smail Balić, "Der Islam im mittelalterlichen Ungarn", *Sudostforschungen*, I.d. 23, München 1964, S. 19-35.

² Prvu značajnu studiju dao je H. Mehmed Handžić, *Islamizacija Bosne i Hercegovine i porijeklo bosansko-hercegovačkih muslimana*, Sarajevo 1940. Zatim je Aleksandar Solovjev pružio, također, vrlo značajnu studiju pod naslovom: "Nastanak bogumilstva i islamizacija Bosne", *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine*,

Iz dosadašnjih radova proizilaze divergentni stavovi o etničkoj, ili bolje, konfesionalnoj pripadnosti autohtonog bosanskog stanovništva od kojeg su pretežno nastali bosansko-hercegovački muslimani. Osim toga nije bilo rasvijetljeno pitanje etničkih promjena u Bosni, tj. masovno doseljavanje vlaho-stočara, koje počinje dolaskom osmanske vlasti i odvijalo se, tako reći, uporedo sa procesom širenja islama, tj. nije se znao i njihov udio u tome procesu.

Premda je sila u procesu širenja islama već davno u nauci odbačena treba o tome ipak nešto reći. Jasno je, naime, da je taj proces po pojedinim oblastima u južnoslovenskom prostoru bio vrlo različit. U Bosni se, i po svom tempu i širini, posebno razlikovao, bio je brži i išao je odmah u širinu zahvatajući sva naselja. U Srijemu i Slavoniji su se također vrlo brzo razvili gradovi orijentalno-muslimanske fizionomije, a i na selu se taj proces skoro ravnomjerno odvijao. Kako je mogla biti takva razlika po pojedinim

I, 1949. Dosta prostora tome pitanju posvetio je i Dominik Mandić: *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, Rim 1967 (1-554).

Nekoliko priloga tome pitanju dao je Nedim Filipović: "Specifičnosti islamizacije u Bosni i Hercegovini", *Pregled* LVIII, 1968 (vanredni broj). Isti: "Napomene o islamizaciji u Bosni i Hercegovini u XV vijeku", *ANU BiH, Godišnjak*, knj. VII, Sarajevo 1970. Isti: "Islamizacija vlaho u Bosni i Hercegovini u XV i XVI vijeku", *Radovi ANU BiH*, knj. LXXIII, Sarajevo 1983. Isti: "Osvrt na pitanje islamizacije na Balkanu pod Turcima," *Godišnjak ANU BiH, Centar za balk. istraživanja*, knj. II, Sarajevo, 1976. Isti: "O jednom aspektu korelacije između islamizacije i čiflučenja", *Prilozi Instituta za istoriju*, XVII, 1981. Dalje, Adem Handžić: "O islamizaciji u sjeveroistočnoj Bosni u XV i XVI vijeku", *Prilozi Orijentalnog instituta XVI-XVII/1966-67*. Isti, u knjizi: *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Sarajevo 1975; Milan Vasić: *Der Islamisierungsprozess auf der Balkanhalbinsel*, Graz 1985, (Institut für Geschichte der Universität Graz). E. Mušović: "Islamizacija u Novopazarskom sandžaku", *Simpozium*, knj. VII, Prijepolje 1979, i još neki manji radovi.

Posebno treba istaknuti Simpozium pod naslovom *Širenje islama i islamska kultura u bosanskom ejaletu*, kojeg je organizovao Orijentalni institut u Sarajevu u 1991. godini. Tu se pojavilo 14 autora sa svojim priložima, i to: Branislav Đurđev, "Neke napomene o islamizaciji i bošnjaštvu u istoriji Bosne i Hercegovine". Adem Handžić, "O širenju islama u Bosni s posebnim osvrtom na srednju Bosnu". Nenad Filipović: "Islamizacija Bosne u prva dva desetljeća osmanske vlasti". Ahmed S. Aličić, "Širenje islama u Hercegovini", Fazileta Hafizović, "Širenje islama u požeškom i pakračkom sandžaku". Medžida Selmanović, "Utjecaj tursko-osmanske politike na islamizaciju u Bosni". Snježana Buzov, "Vlasi u bosanskom sandžaku i islamizacija". Amina Kupusović, "Širenje islama u vilajetu Pavli". Mustafa Memić, "Nastanak i širenje islama u sadašnjim granicama Crne Gore". Nenad Močanin, "Islam između Save, Drave i Dunava". Hatidža Čar, "Demografsko kretanje, socijalni i konfesionalni sastav stanovništva u visočkoj nahiji". Behija Zlatar, "Širenje islama i islamska kultura u Sarajevu i okolini". Ramiza Ibrahimović, "Struktura vojničke klase u 15. i početkom 16. vijeka s posebnim osvrtom na širenje islama u Bosni". Fehim Dž. Spaho, "Prihvatanje islama kod stanovništva kliškog sandžaka".

oblastima kada je svim tim zemljama upravljao isti gospodar i primjenjivani isti zakoni. Sama ta činjenica dovoljno govori da takvo širenje islama u Bosni nije moglo biti rezultat nikakvih represivnih mjera novog gospodara, nego posljedica ranijih historijskih zbivanja. Uzroci takve pojave nalaze se u političkim, društvenim i ekonomskim prilikama prije podpadanja pod osmansku vlast, a i u taktici koju su Osmanlije primjenjivali u tim zemljama, tj. u njihovom prvobitnom mirenju sa mnogim zatečenim ustanovama, kao i u preuzimanju u svoje redove kršćanskih sitnih spahija i druge vojske.

Anarhično političko stanje bilo je rezultat feudalne podjele bosanskog prostora između kralja i skoro nezavisnih feudalaca. Ali, gnjev naroda bio je dublji usljed obračuna posljednjih bosanskih kraljeva sa pristalicama *bosanske crkve*, koji su im silom nametali katoličku vjeru. Sjećanje naroda na stradanja pred dolazak osmanske vlasti, posebno seoskog stanovništva u kojem je *bosanska crkva* imala jako uporište, bilo je svježije u narodu. Zatim, ekonomski položaj naroda bio je vrlo težak. Položaj seljaka koji je bio u kmetskom odnosu prema feudalcima bio je znatno teži od položaja obične zemljoradničke raje pod osmanskom vlašću, kakvom su Osmanlije proglasili većinu zatečenog stanovništva. Također, taktika koju su Osmanlije primjenjivali prema svima onima koji im se nisu oružjem suprostavili djelovala je u pravcu prihvatanja ne samo osmanske državne misli nego i njihove vjere. Znatno broj sitnog plemstva i vojske Osmanlije su prihvatili, ostavljajući im obično njihove baštinske zemlje kao timare.

Poznato je da je stav Osmanske države općenito prema svojim podanicima drugih vjera bio određen propisima šerijata koji priznaje sve monoteističke religije. Sloboda vjere bila je i pismeno zagarantovana vrhovnim predstavnicima tih vjera već prvim susretom Osmanlija sa njima. Prema tome pristupanje islamu brojnog stanovništva u Bosni nije moglo biti rezultat bilo kakvog prisiljavanja od strane države. Takav postupak bio bi u direktnoj koliziji sa osnovnim principima islamske vjerske tolerancije, a budući su osmanski sultani od vremena Selima I (1512-1520) - koji je osvojenjem Egipta i dijelova Arabije, sa Mekom i Medinom, preuzeo i naslov halife (1518) - predstavljali ujedno i vrhovnog vjerskog poglavara (halifa) svih muslimana uopće, to sultani nisu mogli prenebregavati izričite vjerske zapovijedi. U ostalom, razni domaći izvori izričito potvrđuju da je pristupanje islamu bio čin lične slobodne odluke svakog pojedinca.³

Pristupanje islamu dobrog dijela sitnog plemstva služilo je kao primjer siromašnom seljaku, koji je u novim uslovima dobio priliku ne samo da izrazi negodovanje za sve nevolje koje je trpio nego se još nadao da će poboljšati svoj ekonomski položaj. Osmanlije su, kako je rečeno, samim

³ Konstantin Mihailović iz Ostrovice, "Janičarove uspomene ili turska kronika", *SAN, Spomenik C VII, NS 9*, prevod D. Živanović, Beograd 1951, 69; Lj. Stojanović, "Stari srpski zapisi i natpisi", knj. I, br. 404 i 427; P. Matković, Putovanja po balkanskom poluostrvu XVI vijeka, *Rad JAZU*, knj. LVI, 162.

dolaskom u ove zemlje ukinuli status kmeta i sve kmetove proglasili rajom, što je imalo snažnog efekta naročito tamo gdje su postojali brojni feudalc, tj. gdje je broj seljaka-kmetova bio značajan, kao što je bio slučaj u Slavoniji (zemlje sjeverno od rijeke Save), gdje su Osmanlije osobito nastupali sa lozinkom da seljaku donose slobodu. U Slavoniji je već samom pojavom Osmanlija na islam prešao veliki broj slavonskih seljaka. Zagrebački biskup Šimun Erdedi je 24. novembra 1536. pisao, između ostalog, sljedeće: *I ovo mogu smjelo ustvrditi da je poslije osvojenja Broda, zajedno sa onima koji su bijedno pali u ropstvo, više od 40.000 ljudi otpalo od kršćanske vjere i svakim danom otpada ih bez broja, držeći da će ovo života što im preostaje, lakše proživjeti u mimijim vremenima... Deset dana kasnije isti biskup je pisao i kralju Ferdinandu sljedeće: Bijedni svijet u očajanju zbog tolikih nevolja svojevoljno, na žalost, prihvaća muhamedansku sljedbu odričući se vjere Krista Spasitelja. To je dotle došlo da i moji kmetovi na dobrima oko tvrđave Sopje ostavljaju mene i priznaju vlast Turaka.⁴*

Prihativši islam, seljak je ekonomski dobivao. Kao prvo, bio je oslobođen državne daće, harača, kojem su u cijelom islamskom svijetu podlijegali svi odrasli kršćani zbog toga što nisu bili obavezni da služe u vojsci i zbog tzv. državne zaštite (himmiyet). Taj porez iznosio je uvijek vrijednost oko jedne i po ispendže, a ispendža (zemljarina) je predstavljala najveću novčanu daću prema feudalcu (25 akči). Zatim, pravu prekretnicu u procesu širenja islama među širokim narodnim masama u Bosni predstavljao je poraz Ugarske na Mohaču (1526). Porazom jednog od dva moćna protivnika Osmanlija u Evropi, očito je otpočelo opće demoralisanje kršćanskih podanika. Podaci iz osmanskih popisa pokazuju da je baš poslije te godine nastalo šire prihvatanje islama od strane seoskog katoličkog stanovništva. Tvrdnja savremenika Kuripešića da su *mladost* i *lakoumnost* bili razlog prihvatanja islama došla je naročito do izražaja u ovakvoj političkoj situaciji.

Nema sumnje da su svi izneseni motivi i razlozi snažno djelovali u specifičnom procesu širenja islama u Bosni. Svi ti uzroci mogli bi se svesti na četiri osnovne komponente: a) haotične političke i opće društvene prilike koje su Osmani zatekli b) ekonomske povlastice koje su na osnovu šeriatskih i kanunskih propisa dobivali novi muslimani c) nezadovoljstvo i otpor pristalica *bosanske crkve* prema kršćanskoj ortodoksiji u koju su samo formalno bili utjerani i koji je prikriveno trajao sve do dolaska osmanske vlasti d) određene sličnosti između učenja krstjana i islama.

Počeci prihvatanja islama datiraju od prvih pojava Osmana u Bosni, odmah poslije 1435. godine, od kada su stekli prve stalne pozicije u Vrhbosni, koja je od tada činila dio tzv. Bosanskog krajišta, uskog koridora koji je obuhvatao nekoliko vilajeta sa utvrđenim gradovima, od Skoplja do Hodidjeda (Skoplje, Tetovo, Jeleč, Ras, Sjenica, Hodidjed). To su bili

⁴ Laszowski, *Monumenta Habsburgica*, vol. II, 311, 313.

pojedinci iz značajnih porodica, stare spahije, gradske posade i prebjezi. Posebno treba spomenuti susret sultana Mehmeda II pod Jajcem 1463. sa bosanskim stanovništvom i prihvatanje islama od prisutnog stanovništva u značajnom broju. Tako se može jedino objasniti pojava istaknutih vojskovođa i političara Bosanaca još u vrijeme vlasti Mehmeda Osvajača. Već između 1463. i 1467. spominje se *vojvoda Ali-beg, Pavlovića zemlji gospodar*. Mogu se navesti još imena: Ali-bega Vlahovića, sina kneza Ivana Vlahovića, koji je 1470. godine sa svojim bratom Ismailom Vlahovićem bio sultanov izaslanik u Dubrovniku da uredi ostavštinu sinova hercega Stjepana, kao još i mnogi drugi. Kako su Osmanlije u svom prodiranju bili u dodiru i sa ugarskim posjedima, to je među starim spahijama koji su rano primili islam bilo i Bosanaca i Madžara. Tako se spominju timari (1463.) slijedećim mustahfizima grada Hodidjeda: Bosanac Ismail i Madžar Alija. Zatim mustahfizi grada Zvečana: Madžar Karadža i drugi Madžar Karadža koji je dobio timar u skopskoj oblasti.⁵

Poznata je činjenica koja se temelji na janičarskom zakoniku,⁶ kako se već prilikom dolaska osmanske vojske u Bosnu (1463) značajan broj bogumila poklonio sultanu Mehmedu II pod gradom Jajcem i prihvatio islam. Tu stoji ... *kada je sultan Mehmed-han, osvojitelj Konstantinopela, došao u Bosnu dođoše masovno (umumen) sa tog prostora obični ljudi (ra'aya) i viši slojevi (beraya) sultanu u susret i dodirujući rukama njegove uzendiye spontano primiše islam.*

Poznato je da su progoni krstjanskog stanovništva bili naročito okrutni u drugoj polovini posljednje decenije pred dolazak Mehmeda II (za vrijeme kralja Stjepana Tomaša), kada su vršeni masovni progoni bogumila, kao rezultat potpune pobjede papine politike među bosanskim plemstvom u odnosu na krstjansko učenje. Ti progoni su bili, očito, glavni razlog takvog susreta sa Mehmedom II. Treba, ipak, istaknuti da najraniji osmanski popisi ne registruju tako masovan početak širenja islama u Bosni, nego bilježe njegovo lagano širenje. Međutim, ta činjenica ne umanjuje značaj susreta Mehmeda II sa bosanskim stanovnicima, kako je to opisao navedeni janičarski zakonik. Jer od tada do najranijeg osmanskog popisa iz 1489. godine, u kojem su bilježena imena ljudi, odnosno vidljivo širenje islama, bilo je prošlo 26 godina za koje vrijeme je događaj primanja islama jedne mase ljudi pred samim sultanom bio davno absorbiran i zaboravljen. O tome jedino svjedoči pojava znatnog broja Bosanaca muslimana već te 1463.

⁵ H. Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića*, Sarajevo, 1964, 60, 62, 64.

⁶ O tome zakonu koji se smatrao izgubljenim i do sada se navodio prema jednom prepisu iz 1724 (S. Bašagić) treba reći da je taj opširniji zakon pronađen i publikovan prije 7 godina u okviru izdanja Moskovske akademije nauka, što je priredio I.E.Petrosjan, pod naslovom: *Mebde-i Kanun-i Yeniçeri Ocağı Tarihi* (istorija prvog kanuna o jeničarskom odžaku). Izdateljstvo "Nauka", Moskva 1987, 625 str. (turski tekst str. 341 i ruski 284).

godine. Prema tome, registrovanje polaganog širenja islama poslije 1489. godine nikako ne negira događaj opisan u janičarskom zakoniku.

Zna se također da su padom Bosne (1463) bile preuzete mnoge zatečene sitne spahije i gradske posade koje su Osmanima bez borbe predale utvrđene gradove. Između tih je jedan broj prešao i na islam. Tako se u popisu iz 1468. spominje 14 spahija sa oznakom *novi musliman* (muslim-i nev), a za Isa Bali-ju se kaže izričito da je predao grad Samobor i prešao na islam (*Isa Bali, Samobor kal'asin virup Islama gelenlendendir*). Dalje je u tom popisu za 11 drugih novih muslimana spahija spomenuto ime oca ili brata kršćanina, dok je za drugih 12 spahija označeno prezime iz kojeg je vidljivo kršćansko porijeklo. Primjećuje se dalje da su te spahije novi muslimani bili različitog etničkog porijekla. Među njima je bilo najviše Bosanaca, ali i Mađžara, Albaneza, Vlaha, pa i Nijemaca, odnosno Sasa, dakle, iz svih etničkih skupina zatečenih u toj oblasti. Šestorica timarlija, muslim na bili su porijeklom Mađžari, trojica Albanezi, četvorica Vlasi, dok je Karagoz bio Nijemac (Alman), a ćehaja u gradu Dobrunu Sas Alija. Posljednja dvojica su, svakako, zatečeni stručnjaci u rudarskim mjestima. Tvrđave u okviru tadašnjeg bosanskog sandžaka zaposjeli su tada bili uglavnom mustahfizi iz daljih, istočnih sandžaka, ali je među njima bilo i posada novih muslimana sa prostora Makedonije i Srbije.

Širenje islama među običnim rajinskim stanovništvom započelo je kasnije. Međutim, pojedinačnih pojava ima i vrlo rano. U istočnom području prema rijeci Drini, nahija Kušlat, u selu Skugrići susrećemo se (1476) sa interesantnom pojavom. Tu je te godine (od ukupno 44 domaćinstva) bilo zabilježeno 14 domova novih muslimana. Ni u jednom drugom selu u tom području nije bilo ni jedne druge muslimanske kuće. Šta je bio razlog nije jasno. Jedino se vidi da su svi bili u vezi sa timar-sahibijom Radivojem Oprašićem koji je kasnije također primio islam. Svi su bili kršćanski sinovi i svi povlašteni utoliko što su spahiji plaćali najmanji porez na zemlju, kao *resm-i bennak*, po 9 akči od kuće, tj. kao da su svi imali najmanji zemljišni posjed (pola čifta).

Istočna oblast Bosne prema rijeci Drini bila je specifična zbog toga što su se tu samim dolaskom osmanske vlasti dogodile krupne etničke promjene. Ne samo da je padom Bosne nestalo krupnijeg plemstva, nego se čini da je migracijom preko Save nestalo i sitnih spahija. Iz osmanskih popisa prije sredine XVI st. (1519, 1528, 1533, 1548) vidi se da su kršćanske spahije bili predstavnici novog stanovništva koje se u Srednje i Donje Podrinje i cijelu Posavinu (prema Savi) koloniziralo samim dolaskom osmanske vlasti. To su bili vlasi-stočari i njihove starješine knezovi, koji su početkom četvrte decenije XVI st. od strane osmanske vlasti bili prihvaćeni kao spahije, dakle, direktno uklopljeni u osmanski vojni sistem. Odmah poslije osmanskog zauzimanja teritorija tzv. ugarske srebreničke banovine (sjeveroistočna Bosna, 1512-1519) velike skupine vlaha bile su usmjeravane u prostrana područja (prorijeđena ili prazna) u toj oblasti i s desne i s lijeve strane rijeke

Drine. Logično je da se islam širio na cijelom tom prostoru, i među vlasima, kao i među ratarskim stanovništvom, premda je taj procenat kod vlaha općenito bio manji. Razlika je postojala i među samim vlasima sa srbijanske i bosanske strane, kao i među vlasima u pozadini i onima u graničnom području.

U istoj oblasti nešto kasnije (1533, kada su vlasii, izgubivši poreske povlastice, bili popisani zajedno sa drugim zemljoradničkim stanovništvom) procenat muslimanskog stanovništva kretao se u prosjeku do 30%. Razlike po pojedinim nahijama mogle su se i objasniti. Primjetan je, na primjer, utjecaj kršćanskih kulturnih ustanova, tj. da je u područjima katoličkih samostana procenat muslimanskog stanovništva bio manji, isto kao što je taj procenat bio veći oko utvrđenih gradova odakle se širio jači utjecaj osmanske vlasti. Iz osmanskih popisa proizilazi da je sredinom XVI st. u sjeveroistočnoj Bosni procenat muslimanskog stanovništva iznosio oko 40%. Stabilizacijom političkih i privrednih prilika došlo je ne samo do brzog razvoja muslimanskih gradova (*kasabe*) nego i do rapidnog povećavanja stanovništva uopće. U sjevernim krajevima dolazi do oživljavanja opustjelih sela i osnivanja novih. To je proces vraćanja starog stanovništva na ranija obitavališta, isto kao što se s juga doseljavalo mnogo stočarsko stanovništvo (vlasii). Općim porastom stanovništva povećavalo se sve više i brojno stanje muslimanskog stanovništva. Sve šire prihvatanje islama bilo je posebno u vezi sa razvitkom gradova. Muslimansko seosko stanovništvo se doseljavalo u gradove iz najbliže okoline, iz dotične nahije, ali i iz susjednih nahija gdje nije došlo do razvitka gradova. Prelazak stanovništva na islam i razvitak gradova su dva procesa usko povezana, upravo jedno drugo je uslovljavalo.

Osmanlije su zatekli u Bosni relativno sitna gradska naselja, nazivana prema mađarskom *varošima*, razvijena uglavnom na bazi rudarske privrede i formirana redovito kao podgrađa srednjovjekovnih tvrđava. Njihovo stanovništvo bilo je kršćansko, a bavilo se zanatstvom, rudarstvom, trgovinom i poljoprivredom. Razvitak gradova orijentalno-muslimanskog tipa (*kasabe*) započinjao je obično 2-3 decenije po osvojenju područja, ili, kasnije, zavisno u prvom redu od postignute sigurnosti od neprijatelja i od širenja islama, kao i od drugih uslova. U drugoj polovini XV st. počinje prvo da se razvija duboko u pozadini Novi Pazar, zatim Sarajevo i Foča. Međutim, brzi razvitak takvih gradova započinje tek poslije poraza Ugarske na Mohaču (1526). Razvitak osmanskog grada u Bosni predstavljao je ili nastavak na urbano stanje zatečenih varoši, ali su formirani na drugim mjestima novi gradovi, zavisno od novih privrednih, komunikacionih, strategijskih i drugih uvjeta. U slučaju nastavljanja izgradnje *kasabe* na kršćansku varoš, ta varoš je postajala periferni dio novog orijentalnog grada kao *kršćanska mahala* koja se postepenim prelaskom njenih stanovnika na islam sve više smanjivala. Ukoliko je zatečena varoš imala jaču ekonomsku bazu (rudnik), utoliko je širenje islama, odnosno preobražaj varoši u grad osmanskog tipa tekao sporije. Takvi gradovi se ni tokom cijelog osmanskog

perioda nisu razvili u značajnije kasabe. Međutim, gradovi koje su Osmanlije nanovo podizali, na mjestima sitnih trgova i seoskih naselja, razlikovali su se od prvih svojim bržim razvitkom i od početka gotovo monolitnim muslimanskim stanovništvom. Takvi gradovi su bili obično sjedišta sandžak-begova: Sarajevo, Banja Luka i Travnik u Bosanskom sandžaku, Mostar i Taslidža (Pljevlja) u Hercegovačkom i Livno u Kliškom sandžaku. Taj administrativni momenat, sjedište sandžak-bega, najviše je utjecao na brz urbani i privredni razvitak, pa su stoga navedeni gradovi i predstavljali najrazvijenije gradove u ovom ejaletu. Sarajevo, kao centar ejaleta, dostiglo je najveći stupanj razvijenosti među gradovima u Bosni, slično donekle velikim centrima na istoku (Jedrena, Brusa).

Kad je riječ o porijeklu gradskog stanovništva uopće, onda se susrećemo sa konfesionalnom podjelom na: zatečeno kršćansko i novo muslimansko stanovništvo. Muslimansko gradsko stanovništvo malo se povećalo usljed prelaženja na islam zatečenog varoškog stanovništva, jer su zatečene varoši bile i sitne i malobrojne u odnosu na veliki stupanj razvijenosti gradova orijentalno-muslimanskog tipa i na njihov broj u Bosni koji je bio dostignut do početka XVII stoljeća. Najrazvijenija varoš koju su Osmanlije zatekli bila je Fojnica, rudnik srebra i trg u centralnoj Bosni, u kojoj je 1468. godine bilo zapisano svega 329 kršćanskih kuća, kao i 3 franjevca u samostanu. Te iste godine je maleno naselje *Utorkovište* (*Salipazari*, po pazaru u utorak), iz kojeg će se razviti današnje Sarajevo, imalo svega 75 kuća poreskih obveznika, od kojih 5 muslimanskih. Međutim, do početka XVII stoljeća Sarajevo se razvilo u veliki grad od 93 mahale, od kojih su 91 muslimanska i 2 kršćanske, sa ukupno 4.220 kuća, među kojima 144 kršćanske kuće.⁷

Slično Sarajevu, i u drugim gradovima muslimansko stanovništvo se formiralo uglavnom doseljavanjem okolnog domaćeg stanovništva. U prvom periodu došlo je nešto stanovnika iz istočnih dijelova Rumelije (Makedonija, Albanija, Bugarska) gdje se više od pola stoljeća bila ustalila osmanska vlast i razvili gradovi. Taj doseljeni dio stanovništva predstavljao je vojno-administrativni aparat, vjerske službenike, dervise i izučene zanatlije. Tokom vremena i njega su sve više zamjenjivali bosanski ljudi. Već u prvoj polovini XVI st. osmanski popisi bilježe vrlo mali broj takvih ljudi. Tako su, na primjer, u Novom Pazaru 1528. godine bila zabilježena samo trojica stanovnika iz istočnih oblasti, a u Sarajevu petorica. Dakle, gradsko muslimansko stanovništvo se uglavnom formiralo od doseljenog domaćeg stanovništva. Ono je pridolazilo u gradove iz bliže okoline, naročito seoske zanatlije iz iste nahije i iz susjednih nahija. Kod tog stanovništva obično je bilo vidljivo kršćansko porijeklo. Obično za tri četvrtine popisnog stanovništva moglo se utvrditi kršćansko porijeklo.

⁷ Up. A. Handžić, "O gradskom stanovništvu u Bosni u XVI st." *POF* XXVII-XXIX 1978-79.

Treba spomenuti i udio ratnih zarobljenika u formiranju gradskog stanovništva. Zna se da je ratni plijen u ljudstvu raspoređivan tako da je jedan dio pripadao neposrednim komandantima, a jedan dio nadležnom sandžak-begu. Da je zarobljenik u to vrijeme, i na jednoj i na drugoj strani, predstavljao robu koja se prodavala, nema sumnje. U kanun-namama za Bosanski sandžak iz 1565. i za kliški sandžak iz 1574. godine navodi se visina pristojbe za prodatog roba, i to dvije akče za kupca, kao i dvije akče za prodavca, zatim, u osmanskim popisnim defterima iz XVI st. zabilježeno je u Bosni nekoliko pazara gdje se prodavalo roblje. Teška sudbina ratnih zarobljenika rezultirala je masovnim prelaženjem na islam da bi tako olakšali svoj položaj. To je razumljivo ako se zna islamsko učenje u vezi s tim pitanjem. Poznato je da je islam od početka navijestio likvidaciju ropstva uopće. Po Kur'anu je, naime, oslobođenje roba (*fekku rekabetin*)⁸ predstavljalo najveće Bogu ugodno djelo. Kod nekih ritualnih sankcija, kao kod kršenja posta, ili kršenja zakletve, određeno je na prvom mjestu oslobađanje roba, ili druge sankcije. Ali ako se radilo o imućnom čovjeku, dužnost mu je bila jedino da oslobodi roba, tj. ako ga nije imao morao je da ga kupi i oslobodi. Zbog takvog islamskog stava prema ropstvu svi oni koji su posjedovali robove smatrali su svojom moralnom dužnošću da ih oslobode, naročito ako su robovi bili primili islam. Iz svega toga, opet, rezultirala je uobičajena opća pažnja i naklonost prema oslobođenim robovima (mu'tek). Tako, u mnogim vakufnamama (Husrev-bega - Sarajevo, Karadozbege - Mostar i drugih) nalazimo odredbe vakifa da se poslije njih uprava njihovih vakufa povjerava oslobođenim robovima.

Stiče se dojam da je cijelo zarobljeno stanovništvo - kojeg ponekada, prema savremenim svjedočanstvima, nije bio mali broj - prihvatilo islam, a po tome oslobađano. Osmanski popisi nam, opet, pokazuju da je udio oslobođenih robova u formiranju gradskog stanovništva imao svoj i kvalitativni i kvantitativni značaj. Iako je takvo stanovništvo bilo naseljeno i po selima, najviše ga je bilo po gradovima. Svi su oni, logično, označavani kao kršćanski sinovi. Inače, u gradovima oslobođene robove nalazimo svih profesija, počevši od svih vrsta zanatlija do svih vjerskih (vakufskih) službenika (imami, hatibi, muezzini, kajjimi, ferraši, mutevellije) i državnih službenika (vojvode, spahije, sandžak-bezi).

Kvantitativni značaj oslobođenika u ukupnom broju muslimanskog gradskog stanovništva bio je veći nego što se na osnovu popisa moglo da utvrdi. Ipak, u defterima utvrđeni procenat oslobođenika bio je značajan. Na primjer, u Novom Pazaru je 1528. godine bilo zabilježeno 42 kuće oslobođenika, što je iznosilo 7% od ukupnog broja muslimanskih kuća. Iste godine u Sarajevu je taj procenat iznosio 7,6%, tj. bilo je zabilježeno 70 oslobođenika kada je Sarajevo imalo ukupno 919 muslimanskih kuća. Godine 1540., opet, u džamiji Čekrekdži Muslihuddina imam je također bio

⁸ Kur'an, sura "Beled" XC:13.

oslobođenik. Iste te godine oslobođenike nalazimo zabilježene još u Kladnju, odnosno Četvrtkovištu (Peršembepazari, kako se ta kasaba prvobitno nazivala, po pazaru četvrtkom), Visokom i Livnu. U popisu iz 1570. u Sarajevu je zabilježeno 130 oslobođenika, dok je broj svih vjerskih službenika u 63 postojeće muslimanske mahale iznosio 128.⁹

Vlasnici robova bili su također ljudi svih staleža i zanimanja, izuzimajući siromašne. To su u prvom redu bili sandžak-bezi (Isa-beg, Skender-paša, Davud-beg, Bali-beg, Firuz-beg, Husrev-beg i drugi). Zatim su slijedili drugi zapovjednici (zajimi, mnoge vojvode i age, čauši, čehaje, spahije, gradski dizdari), kao i drugi službenici (kadije, imami, šejhovi), te razne zanatlije i trgovci. Svi se oni navode kao bivši vlasnici koji su robove oslobodili. Nadležnim sandžak-bezima, kako je rečeno, jedan broj zarobljenika je pravno pripadao, kao i neposrednim komandantima koji su ih zarobili, a svi ostali su zarobljenike kupovali da bi ih mogli osloboditi.

Kad je riječ o gradskom stanovništvu i njegovom formiranju u osmanskome periodu treba spomenuti još jednu važnu činjenicu. Priznavanjem gradskom stanovništvu povoljnijeg položaja u odnosu na zemljoradnike, najviše je doprinijelo da su gradovi u Bosni do kraja XVI stoljeća postali izrazito muslimanski. Zakonskim ustanovljavanjem tzv. *muafijeta*, tj. oslobađanjem rajinskog statusa i rajinskih poreza, što se uglavnom odnosilo na muslimansko gradsko stanovništvo, osmanska država je postizala cilj brzog okupljanja tog stanovništva u gradove koji tako postaju čvrst oslonac njene vlasti. Kako je poznato, *muafijet* se odnosi na sve gradove, a bio je vezan za određeni stupanj razvitka. Da bi jedno mjesto dobilo status kasabe, a njeno stanovništvo bilo oprošteno rajinskog statusa i spahijske daće, tzv. *resm-i čifta*, kao i državnih nameta *avariz-i divanije* ve *tekalif-i orfiye*, bili su potrebni slijedeći minimalni uvjeti: a) stalno nastanjeno muslimansko stanovništvo, najmanje jedan džemat, b) najmanje jedna džamija u kojoj su obavljane sve molitve i c) stalni sedmični pazarni dan.¹⁰

Kako je *muafijet* uslovljavan gradskim profesijama (zanatstvo, trgovina), a rajinski status obradom zemlje, bez obzira na konfesionalnu pripadnost, to stanovništvo perifernih muslimanskih mahala i kršćanske varoši, koja je ubrajana u periferiju, nisu postizali povlastice *muafijeta*, ostajali su u statusu raje. Po tome principu, i kršćansko stanovništvo koje je bilo pravo gradsko, zanatlijsko i stanovalo u muslimanskom dijelu grada bilo je uklopljeno u esnafske organizacije i uživalo povlastice gradskog stanovništva, isto kao i muslimansko.

Što se tiče strukture gradskog muslimanskog stanovništva ono se dijelilo na *službenike* i *privrednike*. Na službenike (vojno-administrativne,

⁹ A. Handžić, Isto, str. 252-3.

¹⁰ Up. A. Handžić, "Značaj *muafijeta* u razvitku gradskih naselja u Bosni u XVI vijeku", *Jugoslovenski istorijski časopis*, 1-2, Beograd 1974, 60-69.

sudske, vakufske, ulemu, spahije) otpadao je značajniji procenat nastanjenog stanovništva, naročito u sjedištima sandžak-begova. Gradsku privredu, opet, u cjelini je predstavljalo zanatstvo i trgovina, na čijem su prosperitetu gradovi i dostigli svoj veliki razvitak. Prema analizama osmanlijskih tahrir-deftera za neke srednjerazvijene kasabe u Bosni u XVI st., na zanatlije i trgovce otpadalo je ukupno oko polovine zapisanog stanovništva, a razvijeniji zanati bili su organizovani po esnafima (Sarajevo, Zvornik, Gračanica, Livno), kao i u ostalim zemljama Osmanskog carstva.

Pred kraj druge polovine XVI st., u svjetlu osmanskih popisa, porast stanovništva uopće, pa i širenje islama, imalo je usporeniji tok nego je to bilo u prvoj polovini tog stoljeća. Nema sumnje u to da su opći politički događaji imali svog odjeka. Poraz osmanske vojske kod Lepanta (1571), zatim pod Siskom (1593) i kriza u timarsko-spahijskom sistemu, kao i nastanak opće finansijske krize i inflacione situacije u novčanom sistemu, bili su posljedica stalnih ratova. Ipak, i pored navedenih razloga, treba postaviti pitanje zašto se u toku cijelog pola stoljeća, prema navedenim izvorima, pokazuje vrlo mali porast stanovništva u nekim dijelovima Bosne. Odgovor na to pitanje leži, sigurno, i u činjenici što je osmanskim osvojenjem Slavonije (započeto 1536., a završeno 1552. godine) i zasnovanim brojnim muslimanskim gradskim naseljima u sandžacima: sremskom, požeškom i donekle pakračkom, muslimansko stanovništvo iz stabilizovanog bosanskog zaleđa, naročito iz gradova, u znatnom broju selilo u nove krajeve, i to prema intencijama same državne politike. U periodu osmanske ekspanzije bio je, zapravo, zakon stabilizovanog zaleđa da daje koloniste, naročito zanatlije, za naseljavanje i podizanje gradova u novoosvojenim oblastima. Zbog toga je u nekim kasabama u sjeveroistočnoj Bosni (Podrinje) u drugoj polovini XVI st. stanovništvo znatnije opalo (Zvornik, Donja Tuzla). Tu činjenicu objašnjavaju osmanski popisi za sandžake u Slavoniji, gdje se susreću česti spomeni muslimana iz bosanskog i zvorničkog sandžaka, i to ne samo među posadama po utvrđenim gradovima i po kasabama, nego i po selima. Među tim stanovništvom bilo je i kršćana, naročito martolosa i drugog filuridžijskog stanovništva, ali i starosjedilačkog zemljoradničkog stanovništva.

Zbog istaknutog državnog (islamskog) stava prema stanovnicima drugih vjera, konfesionalne razlike u prvo vrijeme nisu dovodile do bilo kakvog podvajanja, jer je dugo vremena i samo prihvatanje islama imalo deklarativan karakter, sastojalo se u uzimanju muslimanskog imena. Omladina je primala islam i živjela i dalje u zajednici sa roditeljima kršćanima. Muslimani i kršćani u zajednici su zakupljivali krupne državne prihode, jedni za druge pred sudovima jamčili i pomagali se u svim poslovima, a kršćansko porijeklo, koje se nije krilo, nikome nije ni u čemu smetalo. Ali, razvijanjem samih gradova, centara osmanske vlasti i muslimanskog kulturnog djelovanja, koji su osiguravali povoljnije životne uslove, počela se osjećati polarizacija. Otvorena muslimanska gradska

naselja su na poseban način utvrđivana, opasavana su zidom sa kapijama, tj. stvarane su palanke. Tako je bilo na cijelom Balkanu, jer se u nekim krajevima rano spominje i djelovanje hajduka. Već krajem XVI st. prikriva se kršćansko porijeklo, što ranije nije bio slučaj. To je proizilazilo iz općih političkih prilika, naročito zbog ratnog stanja sa zapadnim zemljama (1593-1606).

Od početka XVII st. situacija se mijenja. Širenje gradova bilo je uglavnom dostiglo svoje teritorijalne okvire tako da dotadašnji građevni zamah počinje da stagnira. Opće brojno stanje stanovništva bilo je u porastu. Karakteristično je stanje bilo u bosanskom sandžaku na osnovu opširnog popisa iz 1604. godine. Taj centralni i najveći sandžak u bosanskom ejaletu protezao se u izduženom obliku, od Kosovske Mitrovice na jugoistoku do Cazinske krajine na sjeveropazadu. Njegov jugoistočni dio, istočno od rijeke Drine, usijecao se između rijeka Lima i Ibra u teritorij današnje Srbije, obuhvatajući oblast kasnijeg novopazarskog sandžaka. Obuhvatao je oko jednu četvrtinu ukupnog teritorija Bosanskog ejaleta.¹¹

Prije nego se osvrnemo na podatke iz tog popisa, treba spomenuti neke činjenice koje objašnjavaju te podatke. Stanovništvo u Osmanskoj državi, kako je poznato, dijelilo se na dvije osnovne kategorije: feudalnu klasu (vojsku) i potčinjeno rajinsko stanovništvo. Između te dvije kategorije, po svom statusu, nalazilo se gradsko stanovništvo. U feudalnu klasu spadale su: spahije, tvrđavske posade, ostala vojska, vojno-administrativni, sudski i svi drugi službenici i jedno vrijeme vlaški knezovi. Gradsko stanovništvo bilo je povlašteno utoliko što nije bilo potčinjeno spahiji, tj. nije davalo osnovni rajinski porez vezan za zemlju, jer općenito nije imalo zemlje. Bavilo se gradskim zanimanjima, zanatstvom i trgovinom i obično bilo oslobođeno državnih nameta, rabota i novčanih nameta, tzv. *avariza* (*avariz-i divanije ve tekalif-i orfije*). Drugih privilegija nije imalo.

Najbrojnije je bilo potčinjeno seosko stanovništvo, raja kršćanska i muslimanska. I ono se dijelilo na dvije kategorije: zemljoradničko stanovništvo i stočare (vlahe). Razlika između ekonomsko-pravnog položaja zemljoradničke raje i vlahi ležala je u karakteru njihove privrede, odnosno njihovih davanja. I zemljoradnici i vlasni imali su poreske obaveze prema spahiji, kao i prema državi. Raja je bila vezana za zemlju koja je bila obavezna da svome spahiji daje ušrove od žitarica i drugih poljoprivrednih prihoda, kao i razne novčane pristojbe. Razlike između kršćanskog i muslimanskog stanovništva postojale su utoliko što su kršćani bili obavezni davati državi harač zbog oslobođenja od vojnih dužnosti, dok su muslimani bili obavezni da u vrijeme rata aktivno vrše tu dužnost. Visina harača je mjerena prema visini dukata, a naplaćivan je u Bosni od domaćinstva (iako

¹¹ Bosanski sandžak obuhvatao je 55 nahija, Kliški 42, Zvornički 31, Hercegovački 25, Cernički (Pakrački) 13 i Krčki (Lički) oko 30 nahija, što je sve činilo Bosanski ejalet.

mu je naziv glavarina - džizje), premda su ta domaćinstva imala brojnije članove, često su predstavljala prave zadruge.

Nakon svih izračunavanja stanovnika (prema popisu iz 1604. godine) po naseljima i njihovoj ekonomskoj i konfesionalnoj strukturi sumirano je sve stanovništvo u *bosanskom sandžaku*, seosko i gradsko. Izenađuje činjenica u kojoj mjeri se bio proširio islam. Od ukupnog broja *kuća* 64.721, *na muslimane je otpadalo 45.941 kuća sa 4.979 neoženjenih, sposobnih članova* (potencijalne kuće) dok je *na kršćane* ukupno (katolici i pravoslavni) *otpadalo 18.891 kuća*. Iz toga izlazi da su muslimani procentualno bili zastupljeni sa 71%, a kršćani ukupno sa 29%. Zatim je interesantno koliko je kod muslimana otpadalo na povlašteno gradsko stanovništvo. Utvrđeno je da broj svih povlaštenih muslimanskih kuća u gradovima iznosi 9.843 sa 2.429 neoženjenih članova, dok je na muslimansko rajinsko stanovništvo otpadalo 36.098 kuća sa 2.550 neoženjenih članova. A to, opet, znači da je na povlašteno muslimansko gradsko stanovništvo otpadalo 21%, a na raju 79%. Prema tome, broj muslimanske raje u bosanskom sandžaku 1604. godine bio je, za malo, dva puta veći od ukupnog broja kršćanske raje. Zatim, ukupan broj muslimanskog povlaštenog stanovništva predstavljao je samo 1/5 od cjelokupnog broja muslimana, a 4/5 činilo je muslimansko zemljoradničko stanovništvo.

Nakon analize koja se uglavnom odnosila na bosanski sandžak, pružicu ovdje, na osnovu dosadašnjih rezultata, ujedno kraći osvrt i na ostala tri sandžaka u Bosanskom ejaletu (Hercegovački, Kliški i Zvornički) o stanju proširenosti islama krajem XVI st.

Hercegovina. Progoni krstjana u bosanskom kraljevstvu od strane bosanskih kraljeva pod uticajem Papske stolice, kao ni progoni krstjana od strane srpskih vladara u oblasti Hercegovine zemlje nisu doveli do brže likvidacije *crkve bosanske*. Suprotstavljanje Hercega Stjepana prodoru Osmanlija izazivalo je velika pomjeranja stanovništva, i to najviše u Hercegovini, tako da su cijela područja ostajala pusta. Ranije je najveći dio tog prostora naseljavalo ratarsko stanovništvo, a manji dio pokrivali su vlasitočari, a i jedni i drugi konfesionalno bogumili, ili pravoslavni ili katolički. Sjeveroistočni dio tog prostora, nahija Mileševa (Prijeplje) i okolina, bili su pretežno pod uticajem pravoslavne crkve, a u sjevernom i centralnom dijelu (nahije: Soko, Bistrica, Duboštica, Osanica, Zagorje, Goražde, Pribud, Nevesinje, Konac Polje, Neretva, Blagaj, Viduška, Ljubinje, Kukanj (Pljevlja, Mostar) pretežan uticaj imalo je bogumilstvo (kriptobogumilstvo) sa malim enklavama pravoslavlja i katoličanstva. Zapadni dio (Makarsko područje) bili su pod uticajem katoličke crkve i bogumilstva. Zatim, najistočniji dijelovi Hercegovine (nahije: Popovo, Bobani, Trebinje, i Gacko, što je dugo predstavljalo pravo migraciono područje i vrlo slabo naseljeno) bili su pod uticajem pravoslavne crkve. To su bile prave vlaške nahije, kao i nahije južne i zapadne Hercegovine sa vlaškim stanovništvom. U zapadnim

djelovima ove oblasti, međutim, dolazi do bržeg stalnog naseljavanja stanovništva, pa u drugoj polovini XVI st. imamo tu miješano stanovništvo, ratarsko i vlaško. U svima nahijama istočne Hercegovine (izuzimajući nahiju Popovo) sve do kraja XVI st. bio je mali broj ratarskog stanovništva, sve sami vlasi. Odatle se vlaški džemati već od samog početka osmanske vlasti počinj rasprostrirati po raznim dijelovima sjeveroistočne, sjeverne i zapadne Bosne. I danas se nekadašnje izrazito vlaške nahije u Bosni mogu prepoznati po kompaktnosti pripadnika pravoslavne crkve.

Što se tiče širenja islama, taj proces je u nahijama sjevernog i centralnog dijela tekao permanentno, da bi kulminirao krajem XVI st. kada je u većem broju tih nahija procenat muslimanskog stanovništva iznosio 90%, a u nekima i do 99% (nahije: Bistrica, Zagorje, Konac Polje, Nevesinje, Osanica, Pribud, Ouštica). Ukupan prosjek muslimana u svim navedenim nahijama iznosio je 83%, a kršćana 17%. Pri tome je procenat islamiziranih vlaha u odnosu na zemljoradnike bio mnogo niži. Može se reći da je osnovnu komponentu koja je činila muslimansku populaciju predstavljalo ratarsko stanovništvo sa neznatnim brojem na zemlji stabiliziranih vlaha, među kojima se islam raširio u znatno manjem procentu nego kod zemljoradnika, odnosno do svega 35% od ukupne vlaške populacije.¹²

Kliški sandžak. Nazvan po predestiniranom sjedištu Klisu u zaleđu Splita, osnovan 1537. godine, koji je kroz cijeli period svog postojanja predstavljao direktno granično područje prema mletačkoj granici i kao takav je u svome razvitku imao razne specifičnosti, pa i u pogledu procesa širenja islama. Konačan svoj teritorijalni okvir dobio je sredinom XVI stoljeća. Područje ovog sandžaka obuhvatalo je dijelove jugozapadne Bosne i dijelove Like, Krbave i Dalmacije, kao i dolinu rijeke Vrbasa, tj. poznatu dolinu Uskoplje sa gradovima G.Vakuf, D.Vakuf, Bugojno, zatim područje oko rijeke Rame sa današnjim Prozorom i Jablanicom, te područje gornjeg toka Sane sa gradom Ključem. Tu su još spadala područja: Kupreško, Glamočko i Livanjsko Polje sa istoimenim gradovima, kao i područja današnjeg hrvatskog teritorija sa gradovima Sinjom, Klisom, Drnišem, Kninom i Skradinom, kao i gradovi Benkovac, Obrovac, Gračac i Udbina.

Širenje islama u ovoj oblasti odvijalo se različito. U jednom dijelu je započinjalo ranije i išlo brže, a u drugom je započinjalo kasnije i obuhvatalo manji broj stanovništva. Taj proces bio je uslovljen dvjema činjenicama: postojanjem ugarske Jajačke banovine sve do 1528. godine i naseljavanjem brojnih vlaha-stočara. Zbog toga je prihvatanje islama u toj oblasti bilo minimalno, izuzimajući samo onaj dio kliškog sandžaka koji je ranije pripadao kraljevini bosanskoj i zona oko kasaba i brojnih tvrđava.

Sredinom XVI st. širenje islama, kao i drugdje, bilo je najviše izraženo u nahijama naseljenim zemljoradničkim stanovništvom, a bila je to ujedno zona najudaljenija od graničnog pojasa i područje koje je ranije od drugih

¹² A. Aličić, "Širenje islama u Hercegovini", *POF br. 41*, 1991, 67-73.

područja došlo pod osmansku vlast. Konkretno, zemljičarsko (rajinsko) stanovništvo u nahiji Uskoplje bilo je do tada prihvatilo islam u procentu od 78%, Rama 55%, Kupres 90%, Neretva 92%, a u nahiji Livno cjelokupno zemljičarsko stanovništvo bilo je muslimansko. Kod vlaho-stočara situacija je bila suprotna, stanovništvo je uopće u malom procentu prihvatilo islam, tako u nahiji Uskoplje islamizacija od vlaške populacije iznosila je 35%, Glamoč 11%, Livno 15% i Kupres 10%. Nešto zapadnije, prema graničnom pojasu, primjetni su tek počeci širenja islama (Janj 7%, Soko 7%, Ključ 8%, Zminje Polje 1,5%, Petrovo Polje 4%, Nečven 7%, Sarumiše 8% i Grahovo 3%), a u zoni najbližoj granici nije kod vlaho uopće bilo slučajeva prelaza na islam (nahije: Strumički, Plavna, Popina, Bukovica, Unac, Petrova gora, Kosovo i Vrlika).

U drugoj polovini XVI pa do početka XVII st., međutim, u donekle stabilizovanim prilikama, dolazi do masovnijeg naseljavanja opustjelih krajeva kako vlasima tako i zemljičarima. Tako, na primjer, u nahiji Livno godine 1604. bilo je u službenim osmanskim popisima zabilježeno 337 kuća vlaho (prema 175 kuća godine 1550., i samo 54 kuće u 1528. godini). U nahiji Uskoplje, opet, kod zemljičarskog stanovništva bilo je te godine popisano 2.049 kuća, a 1550. bilo je tu samo 196 kuća tog stanovništva. Do početka XVII st. u Kliškom sandžaku proces širenja islama bio je uglavnom već završen.

Vlaško stanovništvo bilo je naseljeno u svima nahijama Kliškog sandžaka osim nahije Neretva. Bilo je nahija sa miješanim stanovništvom (vlaškim i rajinskim), ali je bio znatno veći broj nahija sa isključivim vlaškim stanovništvom. Kako je rečeno, kod tog stanovništva općenito islam se minimalno bio proširio za razliku od zemljičarskog stanovništva. Tako je u većini slučajeva kod zemljičarskog stanovništva dolazilo do prihvatanja islama i do 100 postotnog procenta, na primjer u Uskoplju 100% muslimanska raja, a slično je bilo i u ostalim nahijama (Livno 93%, Neretva 91,5%, Rama 91%, Glamoč 67%, Sinj i Cetina 95% budući su u toj nahiji postojala tri urbana muslimanska naselja: Sinj, Hrvace i Vranjić u blizini Solina, što je uvećalo procenat muslimana, zatim Vrlika 96%, Sokol 80%, Jezero 100% i Ključ 12%)

Treba još istaknuti da je do početka XVII st. u kliškom sandžaku bilo formirano 14 muslimanskih urbanih naselja koja su imala status kasaba, i to: Konjic, Prusac, Donji Vakuf, Gornji Vakuf, Livno, Glamoč, Jezero, Sinj, Hrvace, Vrlika, Drniš, Knin, Zemunik, Obrovac, Skradin i Klis.¹³

Zvornički sandžak. Oblast sjeveroistočne Bosne bila je karakteristična po smjenjivanju različitih kulturnih utjecaja tokom stoljeća. Od početka XII pa sve do sredine XVI st. presudan utjecaj imalo je učenje *bosanske crkve*, koje od vremena podizanja prvog samostana (1340) počinje potiskivati

¹³ Fehim Dž. Spaho, "Prihvatanje islama kod stanovništva kliškog sandžaka", *POF br. 41*, 1991, 283-290.

katolička crkva, što je trajalo, također do sredine XVI st., do kada je u sjeveroistočnoj i centralnoj Bosni bilo podignuto 14 katoličkih crkava (samostana). Potiskivanje *krstjanskog*, a širenje katoličkog utjecaja odvijalo se upravo u obrnutoj relaciji, prvi je zamirao, a drugi dolazio do punog izražaja. Zatim, sa osmanskom vlašću šire se uporedo dva suprotna utjecaja sa istoka: širenje islama i velika imigracija vlaha-stočara, odnosno širenje pravoslavne crkve.

Osobitu važnost osmanska vlast je poklanjala vlasima, protežirajući i usmjeravajući njihovu imigraciju u cijelu ovu oblast i šire, u prazna i prorijedena područja. U sjeveroistočnu Bosnu vlasi se naseljavaju samim širenjem osmanske vlasti, odmah poslije 1460. godine. Pred kraj treće dekade XVI st. (1528) vlasi su već bili naseljeni u 15 nahija tog sandžaka (od ukupno 31 nahije). Na srbijanskoj strani, u četiri nahije (Bohorna, Krupanj, Ptičar i Šabac) od ukupno 10 nahija oni su naseljavali 144 sela (1803 kuće sa 1769 neoženjenih članova). Broj muslimanskih domaćinstava među tim vlasima kretao se od ništa (Šabac, 60 sela vlaha, muslimana nema) do 11% (Ptičar 10% i Krupanj 11%). Samo je u nahiji Bohorini taj broj iznosio 16% (razlog: bliže Drini, kao i postojanje dva rudnika, Bohorina i Zajača). Na bosanskoj strani, međutim, naseljavali su u cjelini ili djelimično 11 nahija (od ukupno 21 nahije). Kao i drugdje ranije, uočljiva je činjenica da je širenje islama među vlasima, u odnosu na zemljoradničko stanovništvo, bilo znatno slabije izraženo. Isto je takva razlika postojala između srbijanskih i bosanskih vlaha (veći procenat muslimana među vlasima zapadno od Drine). Na tome teritoriju zapadno od Drine, koji se proteže od srednjeg Podrinja do Teočaka na sjeveru, zatim desnom stranom rijeke Spreče i planinom Majevicom do grada Sokola, vlasi su (1528) naseljavali 11 nahija (Šubin, Kušlat, Zvornik, Sapna, Spreča, Teočak, Završ, Visovi, Jasenica, Smoluća i Soko, odnosno u 101 selu 2.843 vlaških domaćinstava sa 470 neoženjenih članova). Broj muslimanskih domaćinstava među njima kretao se od 18 do 31% (u prosjeku oko 25,7%). Samo u prostranoj nahiji Šubinu (60 sela) naseljenoj zemljoradničkim stanovništvom postojala su i tri sela naseljena vlasima (33 kuće sa 37 neoženjenih) među kojima je broj muslimanskih domaćinstava iznosio 63%.

Sagledavajući taj proces kasnije, kada je zajedno popisivano i zemljoradničko i vlaško stanovništvo, brojčani odnos muslimana u ovoj oblasti godine 1533. kretao se do 30%, a za daljnjih 15 godina (do 1548), uz opće povećanje broja stanovnika, taj procenat se povećao do blizu 40%.

Širenje islama u ovom sandžaku u drugoj polovini XVI st. imalo je, međutim, u svjetlu osmanskih statističkih podataka, usporeniji tok u odnosu na prvu polovinu tog stoljeća. Međutim, ti su podaci često prividni jer ih je uslovljavalo nekoliko činjenica. Treba naglasiti da je ova oblast postala pravi tranzitni teritorij nakon formiranja novih sandžaka u Slavoniji u drugoj polovini tog stoljeća. Zatim masovna imigracija vlaha - u povremenim valovima, organizovanim po knežinama - kao ni u jednu drugu oblast u

Bosni, počevši od kraja XV do kraja XVI st. i kasnije, usporavala je širenje islama. Koliko su nam ostavili traga osmanski katastarski podaci sigurno je da je ta činjenica sasvim izmijenila etničko-konfesionalnu strukturu ove oblasti. Na primjer, godine 1489. ti izvori konstatuju da je u jednom potezu izvršena imigracija vlahu iz Hercegovine i Crne Gore u maglajsko područje u visini od oko 1000 domaćinstava, koja su, opet, predstavljala prave zadruge radno sposobnih članova. Bili su formirani u tri vlaške knežine. Oko 1530. godine svi vlaški knezovi u ovoj oblasti postali su osmanske spahije sa timarima, dakle, direktno uklopljeni u osmanski vojni sistem. Godine 1548. zabilježene su ovdje 43 knežine sa knezovima-timarlijama na čelu. Koliko god su se ti vlasi ovdje naseljavali i stabilizovali za neke njihove skupine bio je to, ipak, samo tranzit, kretale su dalje na zapad Bosne.

Činjenica je da osmanski službeni popisi za zvornički sandžak iz druge polovine XVI st. bilježi ne samo usporen tok širenja islama u odnosu na druge oblasti, nego i opće opadanje broja stanovnika. Objašnjenje te činjenice leži u seobi i usmjeravanju stanovništva u novoformirane sandžake u Slavoniji (sremski, požeški i pakrački) gdje su se užurbano formirala brojna gradska naselja. Zna se da je sama vojska vodila razne zanatlije, a i drugo stanovništvo je kretalo za vojskom. Najviše je muslimanskog stanovništva otišlo u Slavoniju baš iz onog kuta sjeverne Bosne koji se proteže između donjih tokova Bosne i Drine. U periodu širenja osmanskih granica bio je zakon stabilizovanog zaleđa da daje koloniste, naročito zanatlije za podizanje gradova u novim oblastima. Najviše je pokretano stanovništvo, koje je najlakše bilo na dohvatu, tj. iz kasaba na glavnim putovima. Tako je, prema osmanskim popisima, sam Zvornik, sjedište istoimenog sandžaka, godine 1604. imao upola manje stanovnika (svega 217 domaćinstava) nego je imao 1548. godine (462 domaćinstva). Svakako su na tok širenja islama imali utjecaja i opći politički događaji. Zbog svega toga procenat muslimana u ovoj oblasti krajem XVI st. iznosio je nešto manje od 60% od ukupnog broja stanovnika.¹⁴

Ako se u bosanskom i druga tri sandžaka bosanskog ejaleta početkom XVII st. u navedenim relacijama bio proširio islam, mora se pretpostaviti da su u tim relacijama i zemlje prelazile u muslimanske ruke, ukoliko se radilo o seoskom stanovništvu. Jer, općenito je imovina kršćanskih roditelja prelazila na njihovu djecu, bez obzira na to da li su djeca prihvatila islam ili ga nisu prihvatila. Prema tome, nije ništa čudno što je na taj način konfesionalnom podjelom u porodicama dolazilo do velike pomiješanosti između muslimana i kršćanskih stanovnika. Međutim, treba ukazati i na drugu činjenicu koja je dovodila do takvog miješanja. Za vrijeme čestih ratova u XVIII st. mnoga muslimanska domaćinstva su ostajala bez muških glava, a njihove porodice same su pozivale naseljavane Srbe i Crnogorce iz

¹⁴ A. Handžić, " O širenju islama u sjeveroistočnoj Bosni u XV i XVI vijeku". *POF XVII-XVIII*, 1966-67.

Hercegovine i Crne Gore i ostale za rad sposobne kršćanske stanovnike, nudeći im da nasele njihove zemlje kao stalni radnici, s tim da obrađuju zemlju i sebi i vlasniku zemlje pod povoljnim uslovima. Kasnije će (za vrijeme bivše Jugoslavije) svi ti nekadašnji najamni radnici (slovom donošenih zakona) postati vlasnici obrađivane zemlje, a pravi vlasnici izvlašćeni bez ikoliko realne naknade, postali su preko noći prava sirotinja, a bilo je u nekim krajevima i velikog nasilja nad vlasnicima zemlje.¹⁵

III

Katoličko stanovništvo. Naseljavanje franjevacu u preosmanskom periodu u značajnijim mjestima Bosne razlog je što je utjecaj *crkve bosanske* bio jak, naročito u sjeveroistočnoj Bosni. Veći broj franjevačkih samostana na manje.n prostoru ne nalazimo nigdje drugdje u Bosni, kao što ih nalazimo u sjeveroistočnoj i središnjoj Bosni. A razlog tome ležao je, svakako u suzbijanju *crkve bosanske*, budući je oblast sjeveroistočne Bosne nekada slovila kao jako njeno uporište. Utjecaj katoličke crkve širio se je sve do rijeke Drine, koja je počevši nešto sjevernije od Višegrada pa sve do Save, općenito predstavljala administrativnu granicu između Bosne i srpske Despotovine.

Kad je riječ o katoličkoj crkvi i njenim pristalicama u Bosni moramo govoriti samo o franjevcima i njihovom djelovanju jer su oni tu predstavljali jedino katoličko svećenstvo. Vjeruje se da su prvi franjevci došli najprije u bosansko Podrinje još krajem XIII stoljeća. Međutim, organizovan rad franjevacu započeo je tek poslije osnivanja franjevačke vikarije u Bosni, koja je utemeljena oko 1340. godine.¹⁶ Nakon toga je u Podrinju i Posavini u drugoj polovini XIV i prvoj polovini XV stoljeća podignuto više franjevačkih samostana. Još prije kraja XIV st. bili su podignuti samostani u: Srebrenici, Teočaku, Bijeljini, Skakavi, Modriči i Conventus S.Maria in Campo u Koraju (popis B.Pizanskog). Nešto kasnije su podignuti samostani u Zvorniku, Gornjoj i Donjoj Tuzli. Tako je u sjeveroistočnoj Bosni u preosmanskom vremenu postojalo 10 franjevačkih samostana. To dokazuje o naseljenosti tih područja katoličkim (pokatoličenim) stanovništvom, ukratko, stanovništvo je u cijeloj toj oblasti bilo uglavnom katoličko. Takav zaključak proizilazi i iz činjenice što u preosmanskom vremenu nije u Bosni zabilježeno drugih crkava osim katoličkih. Istina je da je u istočnim dijelovima, prema Drini, tj. u područjima koja su povremeno bila u vlasti srpskih despota živjelo pomiješano katoličko i pravoslavno stanovništvo koje

¹⁵ M.Imamović - K. Hrelja - A. Purivatra, "Ekonomski genocid nad bosanskim muslimanima". Izdavač MAG - Udruženje Muslimana za antigenocidne aktivnosti, Sarajevo 1992., str. 131.

¹⁶ J. Jelenić, "Problem dolaska franjevacu u Bosnu i osnutak Bosanske vikarije". *Nova revija* 1925, br. 3-4.

je naročito pridolazilo sa srbijanske strane u vrijeme vlasti despota, premda ni u tom dijelu Osmanlije nisu zatekli pravoslavnih kulturnih ustanova. Samo su u Hercegovini postojale od ranije dvije pravoslavne bogomolje, to su: Trebinje (crkva sv. Stefana) i u njenoj okolini manastir Tvrdoš.

Sa katoličkim stanovništvom bila je obrnuta situacija u odnosu na pravoslavno, budući je samim dolaskom osmanske vlasti došlo do pomjeranja znatnog dijela katoličkog stanovništva oko važnih strategijskih punktova, oko utvrđenih gradova: Zvornika, Teočaka, Srebrenika i Maglaja. Izvjesni podaci ukazuju da su Osmanlije smišljeno kolonizirali novo po njihovom mišljenju pouzdanije, povjerljivije stanovništvo oko važnih strategijskih punktova, bez obzira na to da li je tu došlo do pomjeranja zatečenog (katoličkog) stanovništva ili nije. Isti je slučaj bio i na važnim saobraćajnicama, naročito na magistralnoj komunikaciji koja je dolinom rijeke Drine povezivala Slavoniju sa Jadranom. Već u samom prelaznom periodu nestale su neke katoličke crkve. Tako, u prvim osmanskim popisima ne spominju se crkve na glavnim putevima, koje su ranije postojale, kao što su: *crkva Sv. Marije* sa franjevačkim samostanom u Crnči, gdje je postojao i važan prelaz preko Drine na srbijansku stranu, kao i *crkva Sv. Nikole* u selu Čaglju, koje se, također, moralo nalaziti na glavnom putu. Da je promjena vlasti morala predstavljati za sjedilačko ratarsko stanovništvo težak udarac svjedoče mnoga pusta naselja, zabilježena još i 15 godina po dolasku osmanske vlasti.

U gradu Teočaku i okolini dolazak osmanske vlasti prouzrokovao je krupne promjene, budući se taj grad nalazio na glavnoj komunikaciji. U prelaznom periodu nestalo je tu katoličke crkve sa franjevačkim samostanom koju spominje u svom popisu još Bartol Pizanski (prije 1378). Ranije nastanjeno katoličko stanovništvo oko Teočaka bilo je dobrim dijelom potisnuto već samim dolaskom osmanske vlasti, kada je nestala i spomenuta crkva ispod grada. Razlozi ovih promjena leže u pritiscima koje su činili vlasni na glavnim putnim relacijama i oko utvrđenih gradova, koje su protežirale osmanske vlasti.

I druga područja u sjevernoj Bosni bila su u prelaznom periodu opustjela od autohtonog sjedilačkog stanovništva. Naročito je bilo opustjelo staro Nenavište (šire područje Gradačca). Isto je bilo i sa gradom Srebrenikom i njegovom okolinom. Slučaj sa Srebrenikom donekle je bio razumljiv jer je taj grad predstavljao glavno utvrđenje i sjedište istoimene ugarske banovine. U prelaznom periodu morao je nestati i franjevački samostan u selu Skakavi, sjeveroistočno od Srebrenika (koji spominje Pizanski), jer ga osmanski izvori ne navode.

Nestajanje franjevačkih samostana bilo je posljedica dva procesa: kolonizacije vlahi i širenja islama. Osmanlije su protežirali vlahi kao pouzdanije stanovništvo u strategijski važnim područjima, oko važnih utvrđenih gradova i na važnim putnim relacijama. A protežiranje jednog značilo je ujedno pritisak i potiskivanje zatečenog ratarskog stanovništva.

Zatim, katoličke kulturne ustanove, koje su se redovito nalazile u urbanim naseljima (in media civitate) dolazile su pod udar usljed urbanog širenja muslimanskih kasaba. Taj proces bio je najbrži u administrativnim centrima nove vlasti. Kao posljedica rapidnog građevnog razvitka podgrada zvorničkog grada, centra istoimenog sandžaka, u prvoj polovini XVI st. nestalo je odatle crkve Sv. Marije sa samostanom. Preobražajem srednjovjekovne varoši u značajnu muslimansku kasabu crkva sa samostanom našla se okružena muslimanskim stanovništvom, građevinski izolovana, pa su je franjevci morali da definitivno napuste oko 1538. godine i odsele u Gornju Tuzlu, gdje je također postojao samostan sa crkvom posvećenoj Sv. Mariji. Zvornička crkva je zatim pretvorena u mesdžid koji se u izvorima iz 1604. godine naziva *džamija od crkve* (kilise cami'i). Katoličko stanovništvo se također povlačilo prema sjeveru, gdje je bilo kompaktnije. Kako je bio relativno brz taj proces povlačenja katoličkog stanovništva vidjeće se iz nekoliko primjera. Biskup Baličević je prilikom vizitacije (oko 1600) zatekao u Srebrenici još 200 katoličkih kuća, a 1724. ostalo ih je tu bilo još samo oko 20 kuća.¹⁷ Oko Zvornika je bilo isto. Iz jednog fermana od 1561. godine razabire se da je u zvorničkom području bilo još naseljene katoličke raje. Tu stoji da se katolička raja zvorničkog kotara tuži zbog toga što su među njih došli pravoslavni popovi... *te zašli od sela do sela tražeći po svojim običajima resume*.¹⁸ Do dolaska Baličevića, međutim, katolika je bilo skoro sasvim nestalo, ostali su tu, kako sam kaže, *sve sami šizmatici i Turci*.¹⁹

Navedenim fermanom je ukazano na jednu činjenicu koja karakteriše odnose između katoličke i pravoslavne crkve u Bosni, na antagonizam koji je trajao kroz cijelo vrijeme osmanske vlasti. Pravoslavni popovi su, naime, nasilno naplaćivali i od katoličkih stanovnika poreze za svoju crkvu, protiv čega su se katolici borili. Oni su putem dubrovačkih poslanika protestovali na Porti protiv postupaka pravoslavnih popova i dokazivali kako su oni drugi zakon. Na to su dolazili fermanski koji su te postupke zabranjivali. Međutim, takvi fermanski su dolazili u Bosnu puna tri stoljeća. Šta to znači, ništa drugo nego povlašten položaj jedne crkve nad drugom, odnosno jedno ponašanje pravoslavnih popova koje je bilo suprotno sultanskim naredbama, čega se oni nisu plašili.

Franjevci iz Zvornika ni u Gornjoj Tuzli nisu mogli dugo ostati jer se i tu u četvrtom i petom deceniju rapidno razvijala muslimanska kasaba. Ona se bila proširila i na srednjovjekovnu varoš, odnosno islam se počeo širiti i u tzv. *Mahali Dvorištu* gdje se nalazio samostan. Već nakon 3 godine, kako su se tu bili sklonili franjevci iz Zvornika, oni su morali napustiti i Gornju

¹⁷ K. Horvat, "Novi istorijski spomenici za povijest Bosne i susjednih zemalja", *GZM XXI*, 21, 1909, 71; Batinić, "Djelovanje franjevaca", II, Zagreb 1887, 92.

¹⁸ Matasović, "Fojnička regesta", *Spomenik SKA 53*, br. 45.

¹⁹ K. Horvat, isto, 71.

Tuzlu i pomjeriti se prema brdu zvanom Gradovrh, 3 km sjeveroistočno od Donje Tuzle, gdje su oko 1541. podigli novi samostan istog imena. Nekako u isto vrijeme i franjevci samostan Sv. Petra u Donjoj Tuzli morali su se pomjeriti iz centra varoši u periferiju toga grada koji je dotle bio sasvim poprimio orijentalno-muslimansku fizionomiju. Tako su u sjeveroistočnoj Bosni, prema osmanskim popisima, u drugoj polovini XVI st. postojali franjevački samostani samo još u: Srebrenici, na Gradovrhu, periferiji Donje Tuzle, Modriči i Koraju, upravo polovina od broja franjevačkih samostana koji su tu postojali u preosmanskom periodu.

Kako osmanski izvori ne razlikuju kršćansko stanovništvo u dvije varijante (katolike i pravoslavne) nego ih bilježe zajedničkim imenom *geberan*, nije moguće pružiti ni približne podatke o brojnom stanju katoličkog stanovništva, kao ni pravoslavnog. Ali iz svega izloženog jasno je da su katolici zatečeni u Bosni kao znatno brojnije stanovništvo, jer su samo njihove crkve zatečene. Šta se, međutim, događalo sa tim stanovništvom kasnije, jasno je iz pruženih podataka o nestajanju njihovih crkava, jedne po jedne. Postepeno je potiskivano, dok se istovremeno na istim prostorima širilo doseljavano stočarsko stanovništvo. Katoličke kulturne ustanove su nestajale najviše zbog toga jer su se nalazile u urbanim naseljima, koje su širenjem islama bile na udaru, budući se islam primarno širio u tim naseljima koja su Osmanlije nastojali što prije učiniti centrima svoje vlasti i svojih kulturnih ustanova. U isto vrijeme podizani su na istim područjima pravoslavni manastiri, kojih dotle nije bilo. Zakonske odredbe o zabrani podizanja kršćanskih kulturnih ustanova gdje ranije nisu postojale važile su, zapravo samo za katolike.²⁰ Pravoslavni su, međutim, podizali svoje manastire gdje god su željeli i prije i poslije obnavljanja Pečke patrijaršije (1557). Za razliku od katoličkih crkava pravoslavni manastiri, opet, podizani su redovito u zaklonjenim predjelima i šumama, shodno njihovoj stočarskoj prirodi.

Katoličko stanovništvo gledano je drugim očima i iz jedne šire političke perspektive, nego je to bio slučaj sa pravoslavnim, na koje su Osmanlije bili navikli tokom dugih sukobljavanja sa Bizantom. Iako je stav osmanskih vlasti prema svim monoteistima bio jedinstven, u praksi je postojala značajna razlika. Katoličko stanovništvo je bilo pod utjecajem zapadne kulture, a njihov vjerski poglavar, papa, čije su upute katolici slušali, nije bio na domašaju sultana, kao što je bio pravoslavni patrijarh, nego je, štaviše, organizovao kršćanske zemlje protiv Osmanlija. Istina, osmanska vlast nije nikad promijenila svoj stav u pogledu slobode vjere koju je sultan Mehmed II zagarantovao bosanskim franjevcima poznatom svojom ahdnamom, izdatom pri prvom susretu sa starješinom bosanskih franjevaca, mjeseca maja 1463. godine. Tako su papini vizitatori mogli hodati po Bosni

²⁰ Bosanska Kanun-nama, 1516, Up. Bilj. br. 2.

od samostana do samostana, štaviše, i za vrijeme ratova, premda su to osmanske vlasti pratile sa pozornijem.

U prilog povoljnijeg položaja pravoslavne crkve i stanovništva u odnosu na katolike moglo bi se istaknuti nekoliko činjenica. Počnemo li od početka, od Kosovske bitke (1389), upada u oči činjenica da su Srbi, kao osmanski vazali, ubrzo došli i u rodbinske odnose sa sultanskom porodicom, budući je Mara, kćerka kneza Lazara postala žena mladog sultana Bajezida. Navodeći ovu činjenicu u svome djelu *Istorija širenja islama* Thomas Arnold kaže kako se zbog toga jedna skupina Srba nije s tim mirila i distancirajući se povukla u planine, od kojih je nastao crnogorski narod. Dalje, i unuka kneza Lazara, također Mara, kćerka Stevana Lazarevića, stigla je u sultanski dvor, budući su je dali za sultana Murata II, oca sultana Mehmeda drugog (Fatih), kome je Mara bila maćeha. Određeni podstrek Srbi su dobili i obnavljanjem Pečke patrijaršije (1557), budući je padom Despotovine (1459) srpska samostalna crkva formalno bila dokinuta i stavljena pod jurisdikciju Ohridske arhiepiskopije. Zatim, Mehmed-paša Sokolović, izuzetan državnik, koji je i doprinio obnavljanju Pečke patrijaršije, kao i druge ličnosti najviše iz loze Sokolovića koji su Mehmed-pašu na dvoru okruživali, predstavljali su Srbima određeni oslonac. Zato je srpska pravoslavna crkva u Osmanskoj državi mogla da predstavlja znatno organizovaniju političku snagu od katoličke crkve. I organizacija srpskog stanovništva (vlaha) po knežinama, čiji su knezovi više od polovine XVI st. predstavljali sitne osmanske spahije, tj. direktno uklopljeni u osmanski vojni sistem (kao i postojanje raznih povlaštenih redova iz strukture vlaha) imala je za Srbe pozitivne rezultate. Tako je jako izražena težnja za vlašću dovela Srbe da budu ili u vlasti ili sasvim blizu vlasti. Osmanska vlast, opet, da bi valjda nedvosmisleno deklarirala sultanovu vlast, kao jedinu, nad cjelokupnim narodom, u jednom službenom popisu iz XVII st. evidentirala je katoličku crkvu kao jednu organizacionu jedinicu pravoslavne crkve.²¹ A to zbog toga, jer je katoličko stanovništvo bilo podređeno papi koji nije bio na dohvatu sultana, pa da ne bi bilo u tome nejasnoća.

Katoličko stanovništvo, međutim, nije uživalo nikakve prednosti. Štaviše, već u samom prelaznom periodu nestalo je, kako je rečeno, nekoliko katoličkih crkava, odnosno došlo je do znatnih promjena u strukturi stanovništva u područjima važnih stratejskih punktova, oko utvrđenih gradova, kao što je došlo i do pomjeranja starenika na važnim saobraćajnicama. Zatim, u osmanskim popisima evidentirana su mnoga pusta

²¹ Boris Nilević, "Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini do obnove pečke patrijaršije 1557. godine", Sarajevo 1990, str. 204. Nilević (prema R. Tričković, Srpska crkva, str. 61-137) navodi jedan osmanski defter crkvene kancelarije za mitropolije i episkopije u Rumeliji i Anadoliji iz godine 1640-1655. gdje je Bosanska franjevačka provincija zavedena kao jedna od eparhija pod jurisdikcijom pravoslavnih patrijarha pod imenom Piskopija duhovnika crkve latinske u sandžacima bosanskom, kliškom i hercegovačkom.

sela u bosanskom rudarskom području (Podrinje) još i 15 godina po dolasku osmanske vlasti (22% pusta sela). To jasno govori o kretanju i potiskivanju jednog stanovništva (starenika) sa svojih ognjišta.

IV

Pravoslavno stanovništvo. Problemu naseljavanja vlaha u Bosnu, koje je značilo mijenjanje etničko-konfesionalne strukture stanovništva, nije do danas poklonjena dužna pažnja, premda je to pitanje već odavno bilo sagledivo i iskrsava u svoj svojoj cjelovitosti. Ono sigurno predstavlja jedno od najznačajnijih pitanja novovjekovne historije, ne samo bosanske nego i znatno šire.²²

Osmanska vlast nije zatekla u Bosni naseljene vlahu, izuzimajući Hercegovinu i Sandžak. Prema najranijem popisu jednog dijela Bosne (koridor između Skoplja i Vrhbosne) iz 1455., vlasi su bili naseljeni samo u području Sjenice (Sandžak), i to 185 domaćinstava.²³ A za postojanje hercegovačkih vlahu znamo iz opširnog popisa Hercegovine i kanuna o vlasima te oblasti iz 1477. godine.²⁴ Tek u popisu iz 1468/9. vlasi su zabilježeni u zemlji Pavlovića u Bosni, i to popisano je bilo 448 kuća sa 130 odraslih, neoženjenih članova. to znači da su se vlasi tu naselili u zadnjih 13 godina, između 1455. godine i ovog popisa (1468). Do tog popisa znatno se bio povećao broj vlaških domaćinstava i u sjeničkom kraju. Tada je u tome kraju bilo naseljeno 1100 vlaških domaćinstava (ranije samo 185).²⁵ Prema tome, imigracija vlahu u Bosnu počela je sa dolaskom osmanske vlasti, a

²² O toj problematici postojali su od ranije neki radovi, koji nisu nastali sa gledišta cjelovitosti pitanja nego se ograničavaju na određena područja. Takvi su radovi o Bosanskoj krajini VI. Skarića, "Podrijetlo pravoslavnog stanovništva u sjeverozapadnoj Bosni", *Glasnik Zemaljskog muzeja (GZM)* XXX, 1918, 219-265, kao i M. Vasića, "Etničke promjene u Bosanskoj krajini u XVI vijeku", *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine (DI BiH)*, XIII, 1962, 234-250. Proučavano je i tuzlansko područje iz poznijeg perioda (XVII-XIX st.) najviše na osnovu toponomastike, kakav je rad R. Jeremića, "O porijeklu stanovništva tuzlanske oblasti", *Godišnjak Geografskog društva (GGD)*, sv. 7-8, Beograd 1922, 141-157. Zatim A. Handžić se osvrnuo na sjeveroistočnu Bosnu i Posavinu na osnovu osmanskih popisa: "Etničke promjene u sjeveroistočnoj Bosni i Posavini u XV i XVI vijeku", *Jugoslavenski istorijski časopis*, 4, 1969, 31k-37; Isti, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, "Svjetlost", Sarajevo 1975.

²³ H. Šabanović: *Krajište Isa-bega Ishakovića - zbirni katastarski popis iz 1455. godine*, Sarajevo 1964, str. 8-13.

²⁴ A. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, Orijentalni institut, Sarajevo 1985, 26-161; *Kanuni i Kanunname*, Sarajevo 1957, 12.

²⁵ *Sumarni popis Bosne iz 1468/9*, Istanbul Belediye kutuphanesi, Muallim Cevdet yazmalari, No 0-76.

zemlja Pavlovića predstavljala je prvu postaju u njihovom pohodu. Vlasi su, dakle, bili pokrenuti prema Bosni i prije osmanskog osvojenja Hercegovine.

Osvojenjem Hercegovine i osnivanjem istoimenog sandžaka (1470) vlasi iz prenaseljenog hercegovačkog i crnogorskog područja počinju se širiti prema sjeveru i sjeverozapadu, i to u toj mjeri da osmanske vlasti ubrzo donose tri zakona koji regulišu status vlahi. Prvi je zakon o hercegovačkim vlasima iz 1477., a drugi iz 1485. o vlasima zemlje Pavlovića i treći o tzv. Kraljevim vlasima u srednjem toku Bosne (Maglajsko područje) iz 1489. godine.²⁶

Osmanlije naseljavaju vlahi u Bosni iz dva razloga, iz strategijskog i ekonomskog. Sa strategijskog stanovišta vlasi su usmjeravani u granična područja koja su čuvali, a razni povlašteni redovi iz te strukture (martolosi, vojnuci, derbendžije i drugi)²⁷ vršili su poluvojničku organizaciju, uklopljenu u osmanski vojni sistem, imali su izvjesne ekonomske povlastice u odnosu na zemljoradničko stanovništvo, ali i izvjesne obaveze, kako se to vidi iz navedenih zakona.

Utvrđivanjem vremena nastanka pravoslavnih manastira u Bosni, koji su podizani od sredine XVI do sredine XVII st. bilo je jasno da je njihovo podizanje bilo posljedica velikog doseljavanja vlahi, budući da ranije ti manastiri nisu postojali. To je značilo ne samo mijenjanje konfesionalne strukture stanovništva, jer je u istom vremenu, usljed potiskivanja starog katoličkog stanovništva, nestajalo na tome prostoru jedne po jedne od navedenih katoličkih crkava (samostana). Isto tako je na društveno-ekonomskom planu, stočarska privreda postajala dominantna. Niko nije taj značajni problem postavljao u svojoj cjelovitosti. Štaviše, neki autori su tu činjenicu, svjesno ili nesvjesno, zamagljivali. Govoreći o navedenim manastirima davali su redovito dosta prostora narodnim tradicijama koje njihovo podizanje stavljaju u davni srednji vijek, ili su isticali nemogućnost podizanja novih crkava (manastira) u osmanskom periodu tamo gdje ranije nisu postojale, budući bi to navodno bilo u suprotnosti sa osmanskim kanunskim odredbama²⁸ Takve odredbe su jedno vrijeme zaista i postojale,

²⁶ *Kanuni i kanun-name*, Orijentalni institut, Sarajevo 1957, str. 12-14.

²⁷ *Martolosi*- predstavljali su poseban rod vojske, u početku sastavljen od kršćana, stočara (vlahi), a kasnije (od 18 st.) preovladavaju muslimani. Služio je kao posada po tvrđavama, kao graničari i šajkači u pograničnim riječnim flotama, a vršili su i druge službe. Za svoju službu primali su platu.

Vojnuci- poseban rod osmanlijske vojske, sastavljen od domaćeg kršćanskog, pretežno vlaščkog stanovništva. U vrijeme rata išli su u rat, a u miru čuvali su gradove po krajini. Uživali su slobodne baštine.

Derbendžije- klančari, seljaci koji su čuvali klance, klisure, mostove i sve nesigurne prelaze na putevima. Bili su oslobođeni izvanrednih nameta, a često i feudalnih poreza. Više kod H. Šabanovića, up. bilj. 23.

²⁸ M. Filipović, Počeci i prošlost zvorničke eparhije, *Bogoslovlje VIII (XXIII)*, Sv.I,II, poseban otisak, Beograd 1964, 1-84.

ali one, očito, nisu vrijedile za vlahu, budući su njihovo navedeno doseljavanje usmjeravale same osmanske vlasti, pa sigurno i gradnju crkava dozvoljavale. Prema tome, zna se da su u Bosni pravoslavne crkve i manastiri podizani i prije i poslije obnavljanja Pečke patrijaršije (1557).

Slijedeći osmanske popise doseljavanje vlahu u Bosnu može se na svima stranama kontinuirano pratiti kroz cijelo XVI stoljeće, kada je taj proces bio najviše izražen. Međutim doseljavanje je bilo u toku i stalno kasnije.

Još dok su naseljavali visoravan Podromaniju (zemlja Pavlovića) neke skupine vlahu su prošle daleko na sjeverozapad i naselile Zvornik i zvorničku okolinu. Godine 1476. spominju se izričito *martolosi koji su došli sa strane* kao čuvari zvorničke tvrđave. Osiguravali su taj strategijski punkt, koji je upravo postajao sjedište istoimenog sandžaka u formiranju. Veća polovina martolosa primala je platu, dok su drugi bili oslobođeni poreza. Još dalje na sjeverozapad naseljavali su te godine područje nahije Drametina, 33 domaćinstva (danas naselje Banovići). Nešto kasnije (1512), vlasi su tu bili znatno brojniji, naseljavali su 14 sela.²⁹

Kratko poslije 1485. godine skupina vlahu zemlje Pavlovića, njih 448 domaćinstava sa knezom na čelu, bila je usmjerena dalje na sjever do srednjeg toka rijeke Bosne, do utvrđenog grada Maglaja, uklapajući se u značajnu skupinu tzv. *vlahu Kraljeve zemlje*. Oni su - likvidacijom tzv. bosanske države, tj. feudalne oblasti Radivoja Kotromanića, člana kraljevske kuće Kotromanića, čije je središte bilo upravo ovdje u srednjem toku rijeke Bosne - godine 1476. postali *has*³⁰ bosanskog sandžakbega. Ta skupina, podijeljena na 29 džemata³¹, brojala je oko 800 domaćinstava. Za nju je u popisu iz 1489. godine zapisano ne samo da su došli sa strane nego i konkretno odakle su došli. To su bili *vlasi Banjani*. A *Banjani* su, kako se zna, još srednjovjekovni nazivi za vlahu nastanjene u starim svojim staništima u Hercegovini, sjeveroistočno od Bileća. Ova zabilješka o njihovom imenu osobito je važna jer otkriva pravac kretanja vlahu u naseljavanju bosanskog prostora, od juga prema sjeveru i sjeverozapadu. Drugi takav dokaz u to vrijeme nalazimo u sjevernom dijelu Bosne. Kod utvrđenog grada Teočaka nalazimo naseljene vlahu *Rudinjane*, komšije vlahu *Banjana* u starim staništima. I tako redom. Treba istaknuti još jednu značajnu činjenicu. Gdje god se vlasi doseljavaju donose i imena svojih ranijih naselja. Tako mnoga naselja po Bosni koja su bila naseljena vlasima

²⁹ A. Handžić, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Sarajevo 1975, 97-101.

³⁰ *Has* - veliki feudalni posjednik od najmanje 100 hiljada akči. Posjedovali su ih sultani i najviši državni funkcioneri centralne vlasti.

³¹ *Džemat* (skupina, grupa) - vojna jedinica koja obuhvata nekoliko manjih jedinica, oda ili buljuka. Znači i grupu sela, nekoliko ulica, skupinu muslimana, skupinu kršćana i sl.

obično su, prema osmanskim popisima, nosila po dva alternativna imena, jedno staro i drugo ime koje donose vlasii.

Široko maglajsko područje (međuprostor Maglaj-Doboj-Tešanj) postalo je tako veliki sabirni centar vlaha odakle su se širili prema zapadu i sjeveru. Nešto prije 1516. od velike maglajske nahije formirane su još tri izrazito vlaške nahije: Trebetin, Usora, i Ozren. Vlasi posebno naseljavaju sjeveroistočnu Bosnu. Prema jednom isključivo vlaškom popisu iz 1528. godine oni su tada naseljavali veliki prostor, počevši od rijeke Drine (južno od Srebrenice) do grada Teočaka na sjeveru, a odatle na zapad preko planine Majevice do utvrđenih gradova Srebrenika i Sokola. Oni su tu naseljavali 103 sela, raspoređena u 11 nahija (Šubin, Kušlat, Zvornik, Spreča, Sapna, Teočak, Završ, Visori, Jasenica, Smoluća i Soko).

Dalje se može pratiti značajno doseljavanje vlaha u tešanjskoj nahiji koje je započelo još prije 1485., kada osmanska vlast prve skupine usmjerava u brdska područja. Doseljavanje je bilo posebno izražajno u XVI st., naročito u drugoj polovini, koje se ovamo proširilo od strane Maglaja (iz nahija Maglaj, Trebetin, i Ozren). Bosanski sandžakbeg, Husrev-beg (1520-1541) je to stanovništvo prvobitno dovodio na svoje vakufske zemlje, čiji je vakuf u toj nahiji imao u vlasništvu 21 naselje (upravo polovinu te nahije). Kakav je bio tempo doseljavanja tog stanovništva u toj nahiji između 1570. i 1604. godine vidljivo je iz defterskih podataka tih godina, tj. od 284 domaćinstva (1570) do 1604. broj vlaških domaćinstava bio je povećan na 473, dakle skoro duplo.

Promatrajući ovaj proces doseljavanja upada u oči činjenica da je njegovo usmjeravanje išlo primarno u korist osmanske strategijske i privredne politike, a po tom u korist stanovništva koje se doseljava. Svako pomjeranje granica Osmanske države na sjeveru i na zapadu rezultiralo je novim pomjeranjem i naseljavanjem vlaha u nove oblasti. Padom ugarske Srebreničke banovine (1512-1520) vlaške imigracije šire se u cijeloj sjeveroistočnoj Bosni između rijeka Drine i Bosne sve do Save. U toj oblasti se pojavljuju brojne vlaške knežine sa knezovima i primićurima na čelu. Godine 1528. bilo je na tome prostoru evidentno 12 vlaških knežina. Ubrzo zatim knezovi postaju sitne osmanske spahije, čiji je broj dalje bio u porastu. Do 1533. broj knezova timarlija iznosio 38, a do 1548. povećao se na 43. Međutim, to povećanje broja knezova timarlija značilo je zapravo usitnjavanje njihovih timara, a do kraja osamdesetih godina tog stoljeća njihovi timari sasvim su bili dokinuti.

Isto tako, poslije pada Jajačke banovine (1528) vlasii se sa ovih strana usmjeravaju na širokom prostoru prema zapadu u porječja rijeka Ukraine i Vrbasa i dalje u pravcu osmanskih osvajanja. Oni naseljavaju mnoga područja u Bosanskoj krajini, posebno u nahijama: Grahovo, Unac, Vrhovine i Lijeveče. Proces navedenih imigracija trajao je u nekim područjima bosanskog sandžaka kroz cijelo XVI st., pa i stalno kasnije. Tako je, na primjer, u nahiji Maglaj god. 1516. postojalo 12 naselja vlaha, a 1604.

godine 36 naselja. U nahiji Lijeveče bilo je 1570. godine popisano 29 vlaških naselja, a 1604. godine 42. U nahiji Kamengrad, opet, to doseljavanje bilo je najizražajnije. God. 1570. bilo je u nahiji zabilježeno svega 65 vlaških domaćinstava, dok je ostalo područje bilo prazno. Međutim, do 1604. bilo je tu naseljeno 415 domaćinstava vlaha.

U odnosu na zemljoradničku kršćansku raju znatno brojnije kršćansko stanovništvo u Bosni bili su stočari (vlasi) koji su bili povlašteni utoliko što su bili slobodni u kretanju, a i porezi su im bili nešto manji. Njihova domaćinstva predstavljala su prave zadruge. Spadali su redovito u haski domen, ili cara ili sandžakbega. Osnovni njihov novčani porez, tzv. *filurija*, bio je državni porez, a feudalcu su davali stočarske proizvode (ovna, ovcu s janjetom itd.). *Filurija* je davana od domaćinstva, a kretala se obično u visini dukata i zamjenjivala je harač, a često i sve druge poreze. Odrasli neoženjeni, za rad sposobni sinovi, nisu ništa plaćali. Isto tako nisu ništa plaćali ni svi drugi članovi koji žive u zajedničkom domaćinstvu.

Plaćanje poreza bilo je klasificirano, *filurija* nije bila jedinstvena za sva domaćinstva, jedna su plaćala puni iznos, druga jednu polovinu, a neka jednu četvrtinu od punog iznosa, zavisno od imovnog stanja. Iznos *filurije*, opet, nije bio jedinstven zavisno od područja o kojem je riječ, da li je to unutrašnjost ili granično područje. Godine 1604. za vlahe u bosanskom sandžaku bila su evidentna tri različita iznosa *filurije*. U nahijama na istoku, u Podrinju i dalje na jugoistoku, što je činilo pravu pozadinu, puni iznos *filurije* iznosio je 315 akči³², dok je u središnjem dijelu sandžaka puni iznos bio 280, a u graničnim nahijama samo 150 akči. Štaviše, u isturenoj nahiji Kostajnici puni iznos *filurije* iznosio je samo 100 akči.

Treba spomenuti i povlaštene redove iz vlaške strukture kojih je u različitim vremenima i oblastima bio različit broj. Neki su predstavljali vojne ili poluvojne organizacije i vršili vojne službe (akindžije, martolosi, eškindžije, šajkaši, i drugi), a drugi su služili u unutrašnjosti (derbendžije, kurudžije, vojnuci, ćupridžije, kaikčije, kurekčije, sahindžije, dogandžije, musellemi, sejmeni, madendžije i drugi).

Vlasi, o kojima je ovdje riječ, bili su pravoslavne vjere kako je već isticano. O tome postoji više sigurnih svjedočanstava. Uz njihov starješinski kadar (knezovi i primićuri) često u popisima nalazimo zabilježene popove, dok se zna da su katoličko svećenstvo predstavljali samo franjevci, nastanjeni jedino u crkvama (samostanima). Zatim u svima oblastima koje su naselili vlasi tokom XVI st. podignuti su pravoslavni manastiri, što je najjače svjedočanstvo (Papraća, Tamna, Ozren, Vozuća, Gostović, Moščanica, Zalužani, Rmanj i drugi).

³² *Akča* - sitan srebreni novac (novčana jedinica) u Osmanskoj državi, kovan od prve polovine XIV st. do XVII st. U Evropi nazivan "aspra". Godine 1431. do 1455 jedan mletački dukat vrijedio je 35 akči: god. 1488-49, 1510-54, a 1590-120.

Na izloženi način novodoseljeno stočarsko stanovništvo, kroz jedno stoljeće, počevši od zemlje Pavlovića (1485) do osmanskog osvojenja Bihaća i bihaćke krajine (1592), naselilo je u Bosni sva slobodna područja, većinom brdska i šumovita koja su pogodovala njihovoj stočarskoj privredi. Kao rezultat tih promjena u Bosni je, kako je rečeno, od sredine XVI do sredine XVII st., podignuto nekoliko pravoslavnih manastira. Prvi je podignut manastir Papraća u zborničkom kraju oko 1547. godine, kada se u osmanskim izvorima prvi puta spominje.³³ A to je 84 godine nakon što je sultan Mehmed II osvojio srednju Bosnu. Mnogi vlasi su u prvoj polovini XVI st., zbog njihovih poreskih povlastica, prešli i na drugu stranu osmanskih granica kada su im osmanske vlasti bile dokinule vlaške fiskalne povlastice (1530), ali su ih oko 1540. godine morali vlasima povratiti.

V

Jevreji su četvrta prisutna konfesija u Bosni. Nakon što su bili protjerani iz Španije (1492) i Portugala (1497) sultan Bajezid II (1481-1512) dozvolio je njihovo useljenje i pozvao ih da se nasele u zemlje Osmanske imperije. Tako su se Jevreji naselili kako na Balkanu tako i u osmanskoj prijestolnici i drugim gradovima. Rado su prihvaćani jer su predstavljali pozitivan faktor u ekonomskom i tehnološkom smislu.

Doseljeni Jevreji su se dijelili na zapadne ili Safarde, koji su dolazili iz Španije i govorili španski, i tzv. istočne, zvane Askenazi, koji su bili malobrojniji i koji se doseljavaju nešto kasnije. U Osmanskoj državi živjeli su i Jevreji zatečeni još iz doba Bizanta, tzv. Romanoite. Svi su se međusobno razlikovali po govoru i po kulturi.

Sefardi se masovnije naseljavaju u Bosnu sredinom XVI st., i to u većim gradovima. Bave se trgovinom, zanatima, mijenjanjem novca i liječenjem. U Sarajevu su Sefardi stvorili jake zajednice koje su dale pečat mnogim stranama gradskog života. Pred II svjetski rat u Bosni ih je bilo oko 15.000. U Sarajevu je postojalo nekoliko sinagoga, gdje je bilo i sjedište vrhovnog rabina u Jugoslaviji.

Živjeli su uglavnom koncentrisani u posebnim dijelovima grada. Svoju tradiciju i kulturu čuvali su na španskom jeziku, kojim su govorili u

³³ U drugim izvorima najraniji spomen datira iz 1551. Up. M. Filipović - Đ. Mazalić, "Manastir Papraća u Bosni", *Spomenik SAN XCIX*, Beograd 1950. 96-113; Isti (zajedno) "Manastir Tamna", isto, 116-129; Isti, "Manastir Ozren", Isto CI, 89-124; Isti, "Crkva Lomnica u Bosni", isto 129-256; M. Filipović, *Manastir Vozuća u Bosni*, Skoplje 1940; Isti, *Manastir Udrim ili Gostović u Bosni*, Skoplje 1940; i drugi autori.

domaćem ophođenju. Kao zajednica pozitivno su djelovali među narodima u ekonomskom, kulturnom i zdravstvenom razvoju Bosne.³⁴

KONFESIONALNI SASTAV STANOVNIŠTVA U BOSNI I HERCEGOVINI U PRVIM STOLJEĆIMA OSMANSKE VLASTI

Re z i m e

Ovaj pogled na strukturu stanovništva raspoređen je konfesionalno, jer druge razlike u to vrijeme, kao ni u srednjovjekovnom periodu, nisu ispoljavane. U službenim osmanskim popisima stanovnici svih klasa bilježeni su samo kao *Bosanci*, koji su govorili bosanskim jezikom. Iz toga je jasno kako je osmanska vlast priznavala posebnost tog slavenskog naroda, premda je ujedno nastojala da podizanjem gradova razvije svoju kulturu i učvrsti vlast na tome prostoru.

Učenje tzv. *Crkve bosanske*, prošireno u Bosni od početka XIII do sredine XV stoljeća, osuđeno kao krivovjerstvo, trpilo je surove progone od strane katoličke crkve. Borbu su vodili franjevci koji su, nakon podizanja prve crkve (1340) pa do sredine XV st., podigli 13 katoličkih crkava u centralnoj i sjeveroistočnoj Bosni (Fojnica, Kreševo, Sutjeska, Visoko, Vranduk, zatim Srebrenica, Zvornik, Olovo, Bijeljina, Gornja Tuzla, Donja Tuzla, Modriča i Tešanj). Tako je osmanska vlast (1463) zatekla u Bosni malobrojne sljedbenike Crkve bosanske. Po nekim naučnicima to učenje nije ni izlazilo iz okvira kršćanske ortodoksije nego samo predstavljalo posebno kršćansko učenje na domaćem jeziku. Ono je više izražavalo svoj bunt na socijalne nepravde nego li predstavljalo posebnu vjeru. Opiralo se kako bizantiniziranju tako i latiniziranju južnoslovenskih zemalja. Naročito okrutni i masovni progoni krstjana, kako su sebe nazivali, trajali su u posljednjoj deceniji bosanske države. Očito su ti događaji bili razlogom što je sultan Mehmed II pod Jajcem (maj 1463) imao neočekivan susret sa okupljenim narodom, kada mu je veća skupina izrazila podložnost, štaviše i prihvatila islam.

Širenje islama u Bosni imalo je specifičan tok, znatno brži i širi nego u drugim oblastima, čiji uzroci još nisu dovoljno rasvijetljeni. Vremenska koincidencija između nestanka crkve bosanske i širenja islama uzimano je kao najjači dokaz da je to autohtono stanovništvo, bilo da je zatečeno kao bogumilsko (kriptobogumili), bilo kao katoličko, najvećim svojim dijelom

³⁴ *Sephardi Jews in the Ottoman Empire*, New York 1990; Enciklopedija Jugoslavije (JLZ), *separat BiH*, 144.

prešlo na islam. Takav proces bio je dobrim dijelom posljedica progona krstjana. Kako se najviše islam bio proširio u centrima vlasti, to je u bosanskom sandžaku (od Novog Pazara do Bihaća), zbog brojnih urbanih naselja, procenat muslimana od ukupog stanovništva godine 1604. iznosio 71%, a 21% je otpadalo na sve ostale stanovnike. U drugim sandžacima bosanskog ejaleta (Zvornički, Hercegovački i Kliški) procenat muslimana bio je niži.

Iako su u Bosni zatečene jedino katoličke crkve, a pravoslavne samo dvije, u Hercegovini oko Trebinja, postoje podaci da je u Podrinju živjelo pomiješano katoličko i pravoslavno stanovništvo i prije Turaka. Premda su za sve kršćane vrijedili jednaki islamski propisi, katoličko stanovništvo se nalazilo u težem položaju. Vjerovato i stoga što je papa organizirao kršćanske zemlje protiv Turaka, za razliku od pravoslavnog patrijarha koji je sjedio kod samog sultana. Širenjem islama katoličke crkve, koje su se redovito nalazile po gradovima, polagano su nestajale. To stanovništvo je i od strane vlasti i od pravoslavnih vlaha potiskivano i sa važnih stratejskih punktova i oko utvrđenih gradova, a doseljavano pravoslavno.

Pravoslavno stanovništvo, svojim najvećim dijelom, doseljava se u Bosnu tek dolaskom osmaske vlasti. Dolazilo je iz Crne Gore i Hercegovine, kao vlasi-stočari, organizovani po knežinama. Nakon tih imigracija podizani su pravoslavni manastiri. Tako je od sredine 16. do sredine 17. stoljeća u sjeveroistočnoj i centralnoj Bosni bilo podignuto šest manastira (Papraća, Lomnica, Tamna, Ozren, Vožuća i Udrim (Gostović). To stanovništvo je imalo jak oslonac u svojoj knežinskoj organizaciji i ekonomski jačoj crkvenoj organizaciji. Širenje islama među tim stanovništvom bilo je znatno manje izraženo u odnosu na ostalo zemljoradničko stanovništvo.

Na kraju, rečeno je kratko i o Jevrejima. Između 1492. i 1497. godine progonjenim Jevrejima iz Španije i Portugala sultan Bajezid II (1481-1512) je dozvolio da se nasele u zemljama Osmaskog carstva. Dijelili su se na zapadne, zvane Seferdi i istočne, zvani Aškenazi. U Bosni su se najmasovnije naselili Jevreji Sefardi.

RELIGIOUS STRUCTURE OF BOSNIA'S POPULATION IN THE
FIRST CENTURIES OF THE OTTOMAN RULE

S u m m a r y

This is a review of the religious structure of the population as no other differences were manifested at that time, nor in the Middle Ages. In official Ottoman censuses all the inhabitants of all social classes were registered only as "Bosnians" who spoke the Bosnian language. This makes it clear that the Ottoman authority recognized that the Slavic people were specific although by setting up towns it tried to develop its own culture and strengthen its power in that territory.

The followers of the teaching of the so-called "Church of Bosnia", which spread here from the beginning of the 13th century until the mid-15th century and was condemned as heresy, suffered brutal persecution by the Catholic Church. The struggle was waged by the Franciscans. They built their first church in 1340, and by the middle of the 15th century they had built 13 Catholic churches in central and north-eastern Bosnia (Fojnica, Kreševo, Sutjeska, Visoko, Vranduk, then Srebrenica, Zvornik, Olovo, Bijeljina, Gornja Tuzla, Donja Tuzla, Modriča and Tešanj).

So the Ottoman authorities found (1463) few followers of the "Church of Bosnia" in Bosnia. According to some scientists, its teaching never abandoned the scope of Christian orthodoxy, but it only represented particular Christian teaching in the local language. It was more a manifestation of rebellion against social injustice than it was a separate religion. It resisted both Byzantinization and Latinization of the South-Slavic countries. Particularly brutal mass persecutions of the "Christians" (krstjani), as they called themselves, took place in the last decade of the Bosnian State's existence. Obviously those were the reasons why Sultan Mehmed II had an unexpected meeting with a congregation near Jajce when a larger group of people expressed their subservience to him. Moreover, they adopted Islam.

The spread of Islam in Bosnia had a specific course. It was considerably faster and more intensive than in other areas. Reasons for that have not yet been sufficiently investigated. The time coincidence between the disappearance of the "Church of Bosnia" and the spread of Islam has been taken as the most powerful evidence that the population was autochthonous regardless of whether it was found as Bogomil (cryptobogomil), or as Catholic. Most of them converted into Islam. Such a process was mostly a result of persecution of the Christians (krstjani). Islam spread most in the centers of power, i.e. in the Bosnian Sanjak (from Novi Pazar to Bihać). Owing to the existence of numerous urban settlements Muslims in total population in 1604 amounted to 71%, while all the other inhabitants made up

21%. In other sanjaks of the Ejalet (Pashadom) of Bosnia (Zvornik, Herzegovina and Klis), the percentage of Muslims was lower.

Although only Catholic churches were found in Bosnia, with only two Orthodox ones in Herzegovina around Trebinje, there is evidence that in Podrinje (The Drina River basin) the Catholic and Orthodox population lived together even before the Turks. Although the same Islamic regulations were in effect for all the Christians, the Catholic population was in a more difficult position. It was probably so because the Pope had organized Christian countries against the Turks in contrast to the Patriarch who resided near the Sultan. With the spread of Islam, Catholic churches, which were usually in towns, disappeared gradually. That population was pushed out from important strategic points and from around fortified towns both by the authority and by the Orthodox Wallachians. In their place the Orthodox population settled. The Orthodox population mostly settled in Bosnia only after the establishment of the Ottoman rule. They came from Monte Negro and Herzegovina as Wallachians - cattlebreeders - and they were organized in districts (knežine). After these movements of population Orthodox monasteries were built. So from the middle of the 16th century until the middle of the 17th century, six monasteries were built in north-eastern and central Bosnia (Papraća, Lomnica, Tamna, Ozren, Vozuća and Udrim-Gostović). The population had the strong support of its district organization and of its economically stronger church organization. The spread of Islam was considerably less intensive among these people than among other farming peoples.

Finally, a few words should be said about Jews. Between 1492 and 1497 Sultan Bayazid (1481-1512) allowed the Jews expelled from Spain and Portugal to settle in the lands of the Ottoman Empire. They were classified into western Jews called Sephardim and eastern Jews called Ashkenazim. In Bosnia the Sephardim settled in greater numbers.